

TUSSEN LEEFSTIJL EN WIJKGEDACHTE

Colofon

© 2006 Sabine Meier

Redactie

Ineke Teijmant, Desiree van der Jagt

Eindredactie

Fred Martin

Ontwerp en Lay-out

Len 't Hoen, www.lenshape.nl

Fotografie

Jackie Kreeftenberg, Sabine Meier

Oplage

150 exemplaren

Druk

Grafisch Centrum Amsterdam (GCA)

Uitgever

Stichting De Driehoek

Cor Hermusstraat 41

1065 HK Amsterdam

www.stichtingdriehoek.nl

Foto omslag: Amsterdam Westelijke Tuinsteden, Meer en Oever

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door de Van Eesteren-Fluck & Van Lohhuizen Stichting, Den Haag.

Als u verdere informatie wilt over de onderzochte artikelen of de manier waarop de datamatrix van de inhoudsanalyse is opgezet, kunt u mailen naar: s.o.meier@uva.nl

ISBN-nummer: 90-810416-1-4

TUSSEN LEEFSTIJL EN WIJKGEDACHTE

**Moderne en postmoderne denkbeelden over wonen
en de herstructurering van naoorlogse wijken**

Sabine Meier

Uitgever: Stichting De Driehoek

INHOUD

	Woord vooraf	6
	Samenvatting	8
1	VERNIEUWING VAN NAOORLOGSE WONINGBOUW	13
	Van moderne naar postmoderne opvattingen	13
	Theoretisch kader	14
	De onderzoeksmethode	17
	Kwalitatieve inhoudsanalyse van tijdschriftartikelen	18
	Opinion leaders	18
	Operationalisatie	19
2	MODERN WONEN	23
	Tegendraadse moderne maakbaarheid	23
	Twee kanten van de maakbaarheidgedachte	24
	Pastorale en antipastorale kenmerken	27
	Het moderne wonen	29
	Modern wonen en moderne volkshuisvesting	34
	Naoorlogs Nederland	35
3	POSTMODERN WONEN	41
	Postmodernisme: theoretische reflecties	41
	Postmoderne architectuur: een communicatiemiddel	43
	De weg naar een postmoderne volkshuisvesting	47
	Opinion leaders in de jaren zestig	49
	Postmoderne tendensen in een moderne volkshuisvesting tot 1980	51
	Voortgezette fragmentatie van de volkshuisvesting	52
	Heft in eigen hand - maar dan wel voorspelbaar	54

4

OPINION LEADERS EN HUN SPREEKBUIZEN	59
De tijdschriften	59
Auteurs en artikelen	62
De datamatrix	63
Over toekomst, wijken en sloop	66
Pragmatische en nostalgische modernisten, postmodernisten en indifferenten	67
Kwantitatieve verdeling van moderne en postmoderne opvattingen	69
Pragmatische modernisten	70
Nostalgische modernisten	72
Postmodernisten	74
De indifferenten	75
Metaforen	76

5

CONCLUSIE	79
Resultaten uit de documentenanalyse	79
Abstracte collectiviteit	79
In overeenstemming met het overheidsbeleid	80
De noodzaak telkens te vernieuwen	81
Tussen leefstijl en wijkgedachte	82
Literatuur	85
Bronnen	89
Figuren en tabellen	92
Bijlagen	93
Bijlage A: Het beleidsmatige kader van herstructurering	93
Bijlage B: Het begrip wonen: “Avoir des relations charnelles”	95
Bijlage C: Betrouwbaarheid en validiteit	97
Bijlage D: Het woord ‘modern’	99

WOORD VOORAF

Als architecte was ik betrokken bij de herstructurering van wijken in Den Haag. Door de discussie met de opdrachtgever, de gemeente en de bewoners over de bouwplannen raakte ik geïnteresseerd in de denkbeelden over wonen en herstructurering die blijkbaar bij alle betrokken partijen duidelijk aanwezig waren.

Tijdens mijn sociologiestudie, die ik naast mijn baan als architecte was begonnen, kon ik mijn interesse in de denkbeelden over de gebouwde omgeving verder uitdiepen. Twee jaar later ruilde ik mijn functie tegen die van een junioronderzoeker aan de Erasmus Universiteit en werkte vervolgens als beleidsmedewerker bij een Amsterdamse woningbouwcorporatie. Sindsdien ben ik opnieuw betrokken bij de vernieuwing van wijken. Het onderzoek naar de ideeën over wonen en herstructurering is uiteindelijk het thema van mijn afstudeerscriptie sociologie aan de Universiteit van Amsterdam geworden, onder begeleiding van Ineke Teijmant en Léon Deben. Deze publicatie is een bijgewerkte versie van mijn scriptie.

In dit onderzoek veronderstel ik dat de vernieuwing van naoorlogse wijken een aanwijzing is voor een diepliegende verandering van ideeën over wonen, naast het feit dat natuurlijke veroudering van de woningvoorraad om fysieke verbetering vraagt. De verandering van naoorlogse wijken is bijzonder interessant omdat zij, in tegenstelling tot de oudere binnenstedelijke wijken, een moderne- stedenbouwkundige opzet hebben. Vanaf het moment van voltooiing vindt een kritische en levendige reflectie plaats op de manier waarop de bouwblokken, de openbare ruimte en de woningen zijn opgezet. De focus van dit onderzoek is de vraag of deze reflectie fundamenteel andere sociaalruimtelijke concepten heeft voortgebracht. De sociologische theorieën

en architectuurtheoretische inzichten over de moderne en postmoderne samenleving vormen het wetenschappelijke kader waarbinnen ik deze vraag heb geplaatst.

Dit boek richt zich tot lezers die geïnteresseerd zijn in stedelijke vernieuwing van wijken. Met mijn benadering wil ik een aanvulling geven op de veelal pragmatische zienswijze van herstructurering.

Bij de publicatie van dit boek ben ik mijn dank verschuldigd aan Stichting De Driehoek. Ineke Teijmant heeft mij aangemoedigd om mijn scriptie alsnog uit te geven en ik bedank haar voor het kritische lezen. Fred Martin heeft mijn tekst herhaaldelijk gelezen en tekstuele verbeteringen aangebracht. Het feit dat mijn moedertaal niet het Nederlands maar het Duits is, heeft de opgave voor hem niet makkelijker op gemaakt. Oliver Sack bedank ik van harte voor de inspirerende discussies over mijn onderzoek die we met elkaar hebben gevoerd.

Sabine Meier

Amsterdam, mei 2006

SAMENVATTING

Het begrip herstructurering verwijst in de jaren tachtig en negentig naar de verandering van de woningvoorraad in bepaalde wijken. Eind jaren negentig wordt de herstructurering onderdeel van het beleid dat gericht is op de stedelijke vernieuwing die breder is dan de aanpassing van de woningvoorraad alleen. In de nota Stedelijke Vernieuwing (VROM 1997) is de herstructurering van naoorlogse wijken “een opgave, gericht op vergroting van de differentiatie van woon- en werkmilieus, daar waar de woonkwaliteit en de leefbaarheid onder druk staan. Het behelst dan ook meer dan de aanpassing van de woningvoorraad en de directe woonomgeving. Ook infrastructuur, groenvoorzieningen, bedrijvigheid en overige voorzieningen binnen de wijk komen bij herstructurering aan de orde.”

In dit boek wordt het begrip herstructurering gelijk aan het woord stedelijke vernieuwing gesteld en omwille de afwisseling synoniem gebruikt, ook al betekent stedelijke vernieuwing in de beleidsmatige taal een bredere aanpak dan herstructurering¹.

De herstructurering van wijken heeft met de renovatie, de sloop en de nieuwbouw van woningen te maken. Het is een herverdelingsactie van de ressource woning. De markt, de corporaties, de overheid en de bewoners zijn de belangrijkste spelers van deze herverdeling. Door herstructurering van woningen als onderdeel van de herverdeling te begrijpen, probeer ik de sociologische vragen ‘waarom herstructurering’ en ‘waarom op de huidige manier’ te beantwoorden.

Bovendien bekijk ik herstructurering vanuit het historisch perspectief. De vernieuwing van wijken, en daarmee de gedachte sociale gemeenschappen te kunnen vernieuwen, is niet alleen van deze tijd. Er ligt een moderne maakbaarheidsgedachte aan ten grondslag.

In het eerste gedeelte van dit onderzoek laat ik de kenmerken van de moderne emancipatiegedachte en de ontwikkeling van het moderne wonen de revue passeren. Inherent aan het modernisme is het geloof in de maakbaarheid van de samenleving. Deze maakbaarheid houdt niet alleen de behoefte aan planning en controle in. Tegelijkertijd is het uitdrukking van moderne waarden zoals het rationele denken, de rechtvaardige verdeling van goederen, de maatschappelijke vooruitgang door toegankelijk onderwijs en een gsystematiseerde, gerationaliseerde wetenschapsbeoefening.

De sociale wetenschappers David Harvey en Marshall Berman en de architectuurtheoreticus Hilde Heynen duiden de tweeledigheid van het modernisme en daarmee van de moderne maakbaarheid aan. Enerzijds zou vooruitgang van de samenleving naar aanleiding van een van tevoren vastgesteld programma te plannen zijn. Deze invalshoek staat voor de programmatische eigenschap van het modernisme. Anderzijds gaat vernieuwing altijd samen met verlies van bestaande dingen. Deze eigenschap duiden zij aan met het begrip 'transistorisch'. Met behulp van het begrippenpaar 'programatisch' versus 'transistorisch' analyseer ik de herstructurering en de denkbeelden over wonen. In grote lijnen beweegt zich de moderniteit die steeds minder programmatische en steeds meer transistorische aspecten heeft in richting postmoderniteit.

Vervolgens ga ik in op de geschiedenis van het moderne volkshuisvestingsbeleid en zijn relatie met de fysieke vormgeving van Nederlandse naoorlogse wijken. De beleidsmakers, architecten en stedenbouwers zijn de belangrijkste deskundigen – de 'opinion leaders' – als het om de uitvoering en vormgeving gaat.

De wijkgedachte is het moderne sociaalruimtelijke instrument dat de programmatische maakbaarheid van wijkgemeenschappen voorop stelt en tegelijk het verlies van traditioneel gegroeide buurtgemeenschappen tegen wil houden. De wijkgedachte weerspiegelt daarmee zowel de programmatische als de transitorische eigenschap van het modernisme.

In het daaropvolgende hoofdstuk laat ik de verschuiving binnen de constellatie van corporaties, overheid en bewoners zien. De Nederlandse overheid trekt zich begin jaren negentig geleidelijk terug ten gunste van een meer marktgerichte productie van woningen. Al eerder, vanaf eind jaren vijftig, bekritiseren architecten en stedenbouwers het rationalisme van de functionele stad. Niet de ruimtelijke scheiding tussen wonen, werken, recreatie en vervoer zou bij de aanleg van naoorlogse wijken centraal moeten staan, maar het individu en zijn bewegingsradius vanuit de woning. Beide, de veranderde machtsconstellatie van de belangrijkste spelers én de architectonische kritiek op het moderne wonen, leggen de basis voor de postmoderne ideeën over wonen.

De vertaling van de theorie naar empirisch meetbare, sociale verschijnselen wordt in hoofdstuk vier duidelijk. De meningen van de opinion leaders vormen de 'case' waaraan de theoretische uitgangspunten worden getoetst. Onderzoeksmateriaal zijn artikelen die zij in 2002 in de tijdschriften 'AEDES', 'Tijdschrift voor de Volkshuisvesting' en 'Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening' hebben geschreven. De invalshoek voor de analyse is de vraag in hoeverre het gedachtegoed van de auteurs moderne of postmoderne ideeën weerspiegelt.

Ik kom tot de conclusie dat de huidige postmoderne denkbeelden van de Nederlandse opinion leaders verder doorgevoerde moderne ideeën zijn en er geen radicale breuk heeft plaatsgevonden. Ondanks de kritiek die vanaf de jaren zestig op de moderne architectuur, de wijkgedachte en de centraal aangestuurde woningbouwproductie werd geuit. De groeiende diversiteit van levenswijzen wordt met leefstijlonderzoek in kaart gebracht waarbij de sociale intenties en plantechische consequenties veel gemeen hebben met de moderne wijkgedachte.

1 VERNIEUWING VAN NAOORLOGSE WONINGBOUW

Van moderne naar postmoderne opvattingen

Moderniteit ontstaat met de modernisering van de samenleving. Het begrip verwijst naar de kenmerken van de moderne tijd en naar de wijze waarop deze wordt ervaren. Marshall Berman schrijft dat “to be modern is to find ourselves in an environment that promises us adventure, power, joy, growth, transformation of ourselves and the world – and, at the same time, that threatens to destroy everything we have, everything we know, everything we are.” (Berman 1983:15)

De belevenis in de jaren vijftig bijvoorbeeld van de verouderde, kleine woningen in de binnenstad naar kersverse woningen in de nieuwe wijken te trekken, was een concrete ervaring van vooruitgang en optimisme; kortom van de positieve kant van moderniteit. Naoorlogse wijken waren uitdrukking van de fordistische woningbouwproductie enerzijds en van modernistische opvatting over wonen anderzijds. Men ging uit van een redelijk homogeen opgebouwde samenleving, waarin het autochtone kerngezin de basis vormde. Er ontstond een bepaalde verstandhouding tussen burger en overheid: de staat was verantwoordelijk voor de rechtvaardige verdeling van woningen. Vooruitgang door evenwichtige verdeling van maatschappelijke goederen maakte deel uit van de sociale utopie van het modernisme.

Vanaf de jaren zestig werden de Nederlandse steden cultureel gevarieerder door de migratie van mensen vanuit het platteland naar de steden en de immigratie van Marokkaanse en Turkse arbeiders. Verschillende maatschappelijke groepen, zoals studenten, krakers, homoseksuelen en vrouwenorganisaties werden mondiger en zochten in het openbaar domein herkenning voor hun belangen.

Daarnaast nam de kritiek op de naoorlogse moderne woningbouw langzamerhand toe. De monofunctionele opzet van de woonwijken en de anonimiteit van de flatgebouwen vervulde uiteindelijk niet de behoefte aan herkenbaarheid van de eigen woning en woonomgeving. Er vond een verschuiving plaats waarbij bewoners via inspraakprocedures meer invloed kregen op het planproces en de vormgeving van woningen.

Sociale wetenschappers, zoals David Harvey, noemen bovengenoemde sociale veran-

deringen de verschuiving van een moderne naar een postmoderne samenleving. Twee Rotterdamse ambtenaren verwoorden deze verschuiving met: “De naoorlogse stad was op maat gemaakt voor een samenleving met een gedeeld stelsel van collectieve normen en waarden. Een dergelijk vanzelfsprekend idee van gemeenschappelijkheid bestaat echter niet meer. In de hedendaagse stedelijke samenleving zoekt eenieder aansluiting bij die sociale verbanden, waarbinnen de individuele leefstijl ontwikkeld en geprofileerd kan worden.”²

De huidige herstructurering vernieuwt niet alleen de ruimtelijke, homogene structuur van naoorlogse wijken maar reageert ook op moderne opvattingen van rechtvaardigheid, uniformiteit, woningproductie en verdeling. Daarbij is het interessant om na te gaan, met welke redenen en retoriek herstructurering in gang wordt gezet en of er daadwerkelijk nieuwe paradigma's worden ontwikkeld. Worden waarden zoals de moderne wijkgedachte of het geloof aan de maakbaarheid geheel losgelaten? Zo ja, welke ideologische en sociaalruimtelijke instrumenten komen ervoor in de plaats? Zo nee, hoe worden moderne waarden gemodificeerd? Wat betekent de gewijzigde verhouding tussen woningbouwcorporaties, overheid en burger voor de waardering van de woning? De manier van verandering van moderne naar postmoderne opvattingen over wonen en herstructurering staat in dit onderzoek centraal.

Theoretisch kader

Het begrip postmodernisme is uit de mode geraakt. Het hoogtepunt van de wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke publicaties die dit begrip hartstochtelijk gedefinieerd en geanalyseerd hebben, ligt inmiddels bijna twintig jaar terug. Sociale wetenschappers hebben tegenwoordig minder de neiging maatschappelijke verschijnselen onder één begrip samen te vatten. Desalniettemin bevat de inhoud die achter het begrip schuilgaat nog steeds treffend hedendaagse werkelijkheid. Vooral omdat de postmoderne ‘capitalist disorganization’, zoals de sociale wetenschappers Scott Lash en John Urry (1987) het noemen, niet tot het verleden hoort. Essentie van een dergelijke desorganisatie is de herschikking en gedeeltelijke fragmentatie van industriële, financiële en beleidsmatige macht. David Harvey (1990) beweert in ‘The Condition of Postmodernity’ dat de verschuiving van een fordistisch georganiseerde economie naar een economie

van flexibele accumulatie aan de postmoderne samenleving ten grondslag ligt. Fordistisch georganiseerde economie kenmerkt zich door een stabiele balans tussen weinig grote, plaatsgebonden ondernemingen die zeer kapitaalkrchtig zijn, rationeel georganiseerde arbeid, en een stevig optredende overheid. Massaproductie, standaardisatie van producten en massaconsumptie staan voorop. Na de eerste oliecrisis in 1973 verdwijnt gestaag deze balans omdat de internationale concurrentie toeneemt, de economische groei slinkt en de vraag naar massaproducten afneemt. Grote ondernemingen moeten hun manier van productie flexibeler gaan organiseren. De arbeidsvoorwaarden worden steeds meer geflexibiliseerd. De nationale overheden treden minder regulerend op, vooral door minder financiële middelen ter beschikking te stellen.

Zowel Lash en Urry als Harvey leggen een relatie tussen de economische veranderingen en nieuwe consumptiepatronen. De keuzevrijheid van mensen neemt toe door het gestegen welstandsniveau en door de grotere differentiatie van producten. Het product zelf krijgt een dieperliggende maatschappelijke betekenis omdat de consumptie van producten onderdeel uitmaakt van individuele identiteit en de persoonlijke leefstijl. Pierre Bourdieu (1979) beweert in zijn boek 'La distinction' dat de leefstijl het verlengde van de 'habitus' van personen of groepen is. De essentie van de 'habitus' houdt in dat iedere maatschappelijke groep zichzelf en zijn plek op de sociale ladder construeert door geclassificeerde praktijken enerzijds en de beoordeling van deze praktijken anderzijds. Een persoon of een groep ontleent aan de alledaagse praktijken, zoals bepaalde kleding, eetgewoontes of een specifieke woning, de eigen maatschappelijke positie. De persoonlijke identiteit wordt geconstrueerd door het geheel van praktijken die zij niet is: zij krijgt contour door het verschil met de ander.

Daarnaast wordt vooral het 'image' van een product waargenomen. Als we bijvoorbeeld naar de woning als product kijken, doen de makelaars hun best om woningen via een 'image', een bepaalde beeldvorming te verhuren of te verkopen. Verkoopbrochures geven de verschillende woningtypes verleidelijke namen die herinneren aan Italiaanse wijken, bloemen of exotische plaatsen. 'Images' en wensen die de bewoners in de gedachte hebben, uiten zich vaak in de materiaalkeuze buiten en binnen de woning. Het gevelmateriaal, de soort en profilering van de kozijnen, het keukenblok, de tegels in de badkamer of de soort bankstel geven uitdrukking aan de smaak en aan een 'habitus' à la Pierre Bourdieu.

Bovengenoemde theorieën zijn interessant en verhelderend als het om de interpretatie van het Nederlandse volkshuisvestingsbeleid gaat. De verschuiving van een fordistisch georganiseerde volkshuisvesting - waarbij de woning een gestandaardiseerd massaproduct was - naar een flexibelere productie vindt in Nederland pas na 1989 plaats. De woningbouwproductie wordt meer marktgericht met het doel bezuinigingen van de overheid mogelijk te maken, differentiatie van woningtypen te bevorderen en de flexibiliteit in de woningbouwproductie te vergroten. Het belangrijkste middel hiervoor is de financiële verzelfstandiging van woningbouwcorporaties die (landelijk gemiddeld) kapitaalkrachtige organisaties zijn. Zij krijgen een tweeledige taak: de handhaving van een contingent betaalbare woningen en de actieve deelname aan de woningbouwproductie van zowel huur- als koopwoningen.

Sociologisch interessant is hoe de relatie tussen de veranderde economie en postmoderne consumptiepatronen er uit ziet. Wat betekent deze relatie voor de manier van herstructurering van naoorlogse wijken?

Bij de herstructurering van naoorlogse wijken gaat het om de verbetering van de woningvoorraad en van het leefmilieu. Het middel tot verbetering is in Nederland de instroom van middeninkomens naar wijken met merendeels kansarme bewoners te bevorderen. De achterliggende, maatschappelijke gedachte is het kunnen verhelpen van individuele en sociale problemen van kansarme bewoners, de segregatie tegen te werken en de marktwaarde van naoorlogse wijken te verhogen. Deze operatie wordt mede ingegeven door het feit dat de verzelfstandigde woningcorporaties differentiatie in hun voorraad willen aanbrengen en daarmee hun economische continuïteit kunnen waarborgen. De middeninkomens, als maatschappelijk draagkrachtige groep, worden op die manier (opnieuw) een belangrijke doelgroep voor corporatiewoningen.

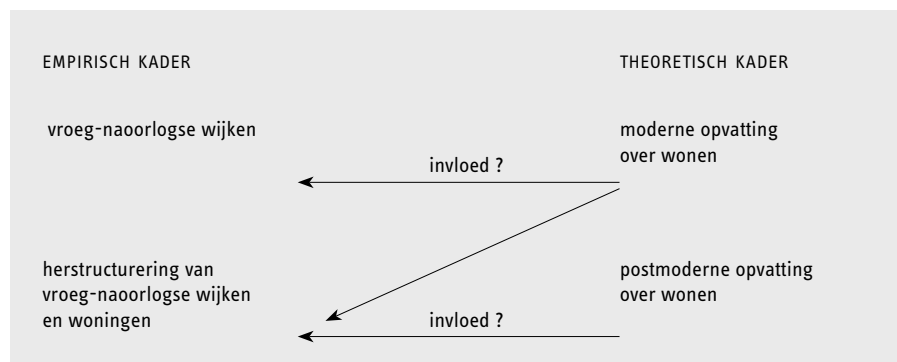
Begeleid wordt de herstructurering met de imageverbetering van wijken. Beleidsmakers en architecten werken met metaforen als zij fysieke verandering beargumenteren en vormgeven. Het blijven echter 'sturingsmetaforen'³ die de complexe herstructureringsopgave vaak reduceren tot een operatie waar bijvoorbeeld nieuwe huizen in oude wijken 'geïnjecteerd' moeten worden. Beleidsmakers stimuleren - topdown als het ware - de ontwikkeling van 'identiteit door verscheidenheid' door het promoten van particulier opdrachtgeverschap en het benadrukken van woningdifferentiatie. Tegelijkertijd duiden

talrijke woonwensonderzoeken⁴ aan dat de consument kritisch naar de woning en de woonomgeving kijkt en de keuzevrijheid als belangrijk wordt ervaren (bottomup).

De onderzoeksmethode

Dit sociologisch onderzoek ligt een theoretisch en een empirisch kader ten grondslag (figuur 1). Het theoretische kader bestaat uit de analyse van het modernisme en postmodernisme. Het empirische kader bestaat uit de analyse van tijdschriftartikelen over herstructurering van naoorlogse wijken. De invalshoek voor de analyse is dat modern dan wel postmodern gedachtegoed van invloed is op de manier waarop naoorlogse wijken worden aangepakt.

FIGUUR 1 KADER VAN HET ONDERZOEK

Moderne opvattingen over wonen en stedenbouw hebben de basis gelegd voor de bouw van vroeg-naoorlogse wijken. De onderzoeksvraag heeft betrekking op de herstructurering van deze wijken:

In hoeverre beïnvloedt een modern dan wel postmodern beeld over wonen de herstructurering van vroeg-naoorlogse wijken?

Vóór deze vraag beantwoord kan worden, moet zorgvuldig worden vastgesteld wie tegenwoordig wat denkt over herstructurering.

Kwalitatieve inhoudsanalyse van tijdschriftartikelen

De onderzoeksmethode wordt bepaald door bovengenoemde onderzoeksvraag. Wie wat denkt over herstructurering zou achterhaald kunnen worden door het houden van interviews met een aantal personen of door het gebruikmaken van bestaande, schriftelijke bronnen. Hier is voor het laatste gekozen. De kwalitatieve inhoudsanalyse maakt de interpretatie en de vergelijking van taalgebruik mogelijk, zonder dat de onderzochte personen sociaal gewenste antwoorden geven. Het is een geschikte onderzoeksmethode om verborgen denkbeelden naar voren te halen. Voordeel is dat de documenten niet alleen inhoudelijke informatie leveren maar tegelijk te achterhalen valt hoe, wanneer, door wie, etc. deze teksten zijn gemaakt.

Aan de andere kant heeft de gekozen onderzoeksmethode ook beperkingen. De documenten zijn naar aanleiding van een bepaald thema of een specifieke vraag geschreven. Ze zijn met een bepaalde bedoeling gemaakt (Guba 1988). Daarnaast is hoe een document wordt gemaakt afhankelijk van de kennis en ervaring van de auteur. Wil een onderzoeker aan de hand van de documenten werkelijkheid construeren, is het van belang om ten eerste een groot aantal documenten te onderzoeken en ten tweede de bedoeling van de auteurs zo helder mogelijk naar voren te halen.

Opinion leaders

Uit de hoeveelheid materiaal zijn tijdschriftartikelen gekozen die geschreven zijn door personen die vorm geven aan stedelijke vernieuwing. Dat zijn met name beleidsmedewerkers, stedenbouwkundigen en architecten in dienst bij de gemeente of het rijk, medewerkers bij woningbouwcorporaties, particuliere projectontwikkelaars en onderzoekers werkend bij allerlei soorten onderzoeksbureaus. In alle gevallen zijn zij deskundig op het gebied van stedelijke vernieuwing. Gezien de instituties waarvoor zij schrijven en werken veronderstel ik dat zij als opinion leaders kunnen gelden.⁵ De opinion leaders zien zich vertegenwoordigd door teksten in tijdschriften. Het zijn schriftelijke spreekbuizen als het ware. De mening van bewoners staat in dit onderzoek niet centraal. Weliswaar zijn zij betrokken bij stedelijke vernieuwing, maar ze zijn eerder belanghebbend en minder sturend.

Uit het aantal spreekbuizen zijn er drie gekozen: ten eerste het 'AEDES magazine', een magazine van de koepelorganisatie van woningbouwcorporaties, ten tweede het 'Tijdschrift voor de Volkshuisvesting', een tijdschrift uitgegeven door het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting (NIROV), ten derde 'Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening', tevens uitgegeven door het NIROV. Om de omvang van dit onderzoek hanteerbaar te maken is maar één jaar – alle artikelen uit het jaar 2002 – onder de loep genomen. Deze keuze stoelt op het feit dat in één jaar al meer dan veertig artikelen over de herstructurering in deze tijdschriften zijn verschenen.

De meningen van de schrijvers worden bij de kwalitatieve inhoudsanalyse onderzoekseenheden genoemd en de tijdschriftartikelen zijn de waarnemingseenheden. De gekozen artikelen hebben betrekking op verschillende plaatsen, verdeeld over het gehele land. Deze scriptie is dus geen evaluatie van één bepaalde herstructureringslocatie. Door bovengenoemde keuze van de soort waarnemingseenheid - de tijdschriftartikelen - wordt de onderzoeksvraag gepreciseerd:

In hoeverre beïnvloedt een modern dan wel postmodern gedachtegoed de mening van deskundigen als het gaat om de herstructurering van vroeg-naoorlogse wijken?

De onderzoeksvraag is onderverdeeld in de twee subvragen:

Hoe denken deskundigen in 2002 over wonen in vroeg-naoorlogse wijken?

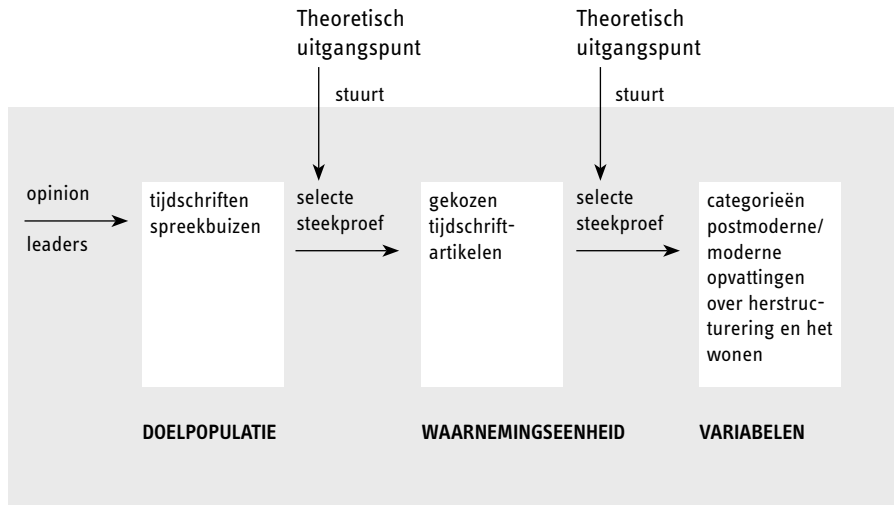
Hoe denken deskundigen in 2002 over herstructurering van vroeg-naoorlogse wijken?

Operationalisatie

De vertaling van de abstracte theorie over het modernisme en postmodernisme naar empirisch onderzoekbare, kwalitatieve eenheden vraagt om een aantal tussenliggende stappen. Ten eerste wordt de theorie over modernisme en postmodernisme, zoals later in dit boek uitvoerig wordt toegelicht, gereduceerd tot bepaalde hoofdkenmerken. Ten tweede worden de tijdschriftartikelen onder de loep genomen en gekeken

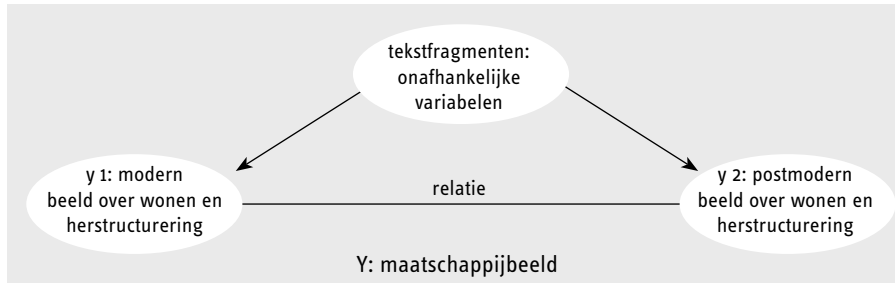
welke thema's er worden genoemd. De thema's zijn de kwalitatieve variabelen zoals de opvatting van de auteurs over invloed van ruimtelijke inrichting op het menselijk gedrag, hun uitspraken over maakbaarheid of hun mening over sloop en verlies. Door deze thema's wordt een relatie gelegd met de hoofdkenmerken van de theorie van het modernisme en postmodernisme. Figuur 2 en het conceptueel model (figuur 3) geven de vertaling, ook operationalisatie genoemd, van theorie naar empirische te onderzoeken eenheden schematisch weer.

FIGUUR 2 ONDERZOEKSOPZET

Het conceptueel model verduidelijkt de invulling van de variabelen en hun onderlinge verbanden. Segers (1999:62) geeft aan dat een conceptueel model altijd de waarnemingseenheid, de variabelen en de relaties bevat. Figuur 3 geeft aan dat het maatschappijbeeld zowel moderne als postmoderne beelden over wonen en herstructurering bevat. Doel van het empirisch gedeelte van deze scriptie is te onderzoeken in hoeverre tijdschriftartikelen tekstfragmenten $\Sigma(x_i, i)$ bevatten die indicatoren zijn voor de ene of andere variabele (X_i, i) .

FIGUUR 3 CONCEPTUEEL MODEL

De kern van de inhoudsanalyse is het gebruiken van tekstfragmenten (woorden, uitdrukkingen, zinnen) die de waarde van een variabele zijn (Segers 1999:232). De variabelen - in sommige vakliteratuur ook categorieën genoemd - waaronder de tekstfragmenten worden geordend, zijn in eerste instantie vastgelegd naar aanleiding van het eerste doorlezen van de artikelen waarbij het theoretische raamwerk de denkrichting aangeeft. De variabelen ($X_{i,i}$) luiden als volgt:

Afhankelijke variabelen:

- Y: maatschappijbeeld
- y 1: postmodern beeld over wonen en herstructurering
- y 2: modern beeld over wonen en herstructurering

Onafhankelijke variabelen:

- X1: opvatting over invloed van ruimtelijke inrichting op menselijk gedrag
- X2: uitspraken over toekomst en maakbaarheid
- X3: uitspraken over sloop en verlies
- X4: beeld over bewoners en hun relatie tot andere partijen
- X5: opvatting over relatie individu-wijk en individu-stad
- X6: oordeel over relatie gemeente-corporatie
- X7: oordeel over relatie markt-overheid
- Z1: redenen herstructurering
- Z2: sturingsmetaforen

Daarnaast zijn er twee ‘restvariabelen’ (Z1 en Z2). Onder Z1 worden tekstfragmenten verzameld die over de redenen voor herstructurering gaan. Z2 is een variabele die betrekking heeft op de taal van de gekozen artikelen. Beiden hebben indirect te maken met moderne dan wel postmoderne opvattingen over wonen en herstructurering.

VOETNOTEN

¹ Kijk voor uitgebreide informatie bijlage A.

² Aarts, Martin, Chris van Langen (2002), “De naoorlogse stad bestaat”, in: **NA oorlogse stad NU**, bijlage bij S&RO 2002/5, p.10.

³ vgl. ook alinea ‘metaforen’, hoofdstuk 4.

⁴ bijvoorbeeld: www.vrom.nl

⁵ In dit onderzoek worden de begrippen deskundigen en opinion leaders synoniem gebruikt.

2 MODERN WONEN

Tegendraadse moderne maakbaarheid

Man loves to create roads, that is beyond dispute. But...may it not be....that he is instinctively afraid of attaining his goal and completing the edifice he is constructing? How do you know, perhaps he only likes that edifice from a distance and not at all at a close range, perhaps he only likes to build it, and does not want to live in it.

F.M.Dostoejewsky 1862,
citaat uit M. Berman (1983:242)

In de sociologische theorie zijn uiteenlopende concepten van moderniteit te vinden. Ondanks deze diversiteit blijft één idee over moderniteit essentieel: moderniteit is gekenmerkt door de wens naar maakbaarheid, vooruitgang en emancipatie. Enerzijds wordt verwacht dat objectieve wetenschappelijke kennis bescherming biedt tegen grillige natuurkrachten. Aan de andere kant wordt het verlies van traditionele waarden en normen betreurd. Definities over moderniteit omvatten altijd minimaal één aspect van bovengenoemd dilemma. Refererend aan Jean Baudrillard definieert Hilde Heynen moderniteit als een verwijzing naar een reeks van "...kenmerken van de moderne tijd en naar de wijze waarop deze wordt ervaren in de beleving van het individu: moderniteit staat voor het levensgevoel dat gepaard gaat met een continue ontwikkeling en verandering, een gerichtheid op een toekomst die anders zal zijn dan het verleden en het heden" (Heynen 2001a:20).

"Modern environments and experiences cut across all boundaries of geography and ethnicity, of class and nationality, of religion and ideology: in this sense, modernity can be said to unite all mankind. But it is a paradoxical unity, a unity of disunity: it pours us all into a maelstrom of perpetual disintegration and renewal, of struggle and contradiction, of ambiguity and anguish. To be modern is to be part of a universe in which, as Marx said, 'all that is solid melts into air'", schrijft Marshall Berman.⁶ Modernisme wordt vaak verward met het woord moderniteit. Modernisme is echter een verzamelnaam van de theoretische en artistieke reflecties op moderniteit en het moderniseringsproces.

Beide definities vind ik belangwekkend, omdat zij de totaliteit van het moderniseringsproces naar voren halen. Modernisering en moderniteit betreffen iedereen ongeacht nationale, geografische of sociale verschillen. De mobiele telefoon wordt bijvoorbeeld in een afgelegen Ghanees dorpje net zo vanzelfsprekend gebruikt als in Amsterdam. Berman (1988:16,17) analyseert modernisering door er historisch-sociologisch naar te kijken. Hij maakt een onderscheid tussen drie perioden. De eerste periode is de fase van de verlichting van ongeveer 1600 tot de Franse revolutie. Toen is de ervaring van het moderne leven begonnen. Tijdens de tweede periode, 1789 tot ongeveer 1900, treft men een samenleving in Europa aan die nogal dichotome werelden kent. Aan de ene kant de opkomende industrialisatie door technische vernieuwing en aan de andere kant een traditioneel, religieus waardepatroon. Tot slot begint het derde tijdvak rond 1900 tot heden waarin modernisering expandeert naar een groot deel van de wereld en tot bijna ieders leven doordringt. Het essay 'The Natural History of the Newspaper' van de socioloog en journalist Robert E. Park⁷ bijvoorbeeld laat in 1925 zien hoe het moderne fenomeen van de dagelijkse kranten, de opvattingen van het publiek voorgoed heeft veranderd. Berman zet vervolgens opvattingen over moderniteit uiteen door een nauwgezette analyse van teksten van moderne denkers als Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), Karl Marx (1818-1883) en Charles Baudelaire (1821-1867).

Twee kanten van de maakbaarheidgedachte

Inherent aan de moderniteit is het geloof aan de maakbaarheid van de samenleving. Dit geloof is tweeledig. Enerzijds is de samenleving maakbaar door een centraal georganiseerde planning van bovenaf. Niet alleen wijken, maar ook het onderwijs, de gezondheidszorg, enz. worden met een van tevoren vastgesteld programma uitgevoerd. Het is de zogenoemde 'programmatische' eigenschap van moderniteit en daarmee van de maakbaarheidsgedachte. Anderzijds gaat opbouw en vernieuwing altijd samen met het verdwijnen en afwijzen van bestaande dingen en tradities. Deze eigenschap noemt Heynen (2001a) 'transistorisch'. De essentie van de moderne samenleving is de voortdurende vernieuwing op uiteenlopende maatschappelijke velden waarbij logischerwijs bestaande waarden plaats moeten maken voor nieuwe waarden en spul-

len die steeds sneller uit de mode raken. Harvey (1990:11,12) schrijft “...to begin with, modernity can have no respect even for its own past, let alone that of any premodern social order. The transitoriness of things makes it difficult to preserve any sense of historical continuity. If there is any meaning to history, then that meaning has to be discovered and defined from within the maelstrom of change, a mealstrom that affects the terms of discussion as well as whatever it is that is being discussed.”

Voorstanders van een programmatische opvatting over modernisering waren bijvoorbeeld de stedenbouwkundigen Ernst May⁸ en Van Tijen⁹. Gerationaliseerde stedenbouw en moderne woningen zouden de basis leggen voor de ontwikkeling van de moderne mens en daarbij zal de “...menselijke wil alleen nooit een nieuwe ontwikkeling teweegbrengen. Doelbewuste maatregelen kunnen hiervoor echter het pad effenen en het tempo versnellen. [...] Als uitgangspunt geldt de stedenbouwkundige vormgeving van het organisme van de grote stad.”¹⁰ Van Tijen benadrukt de wisselwerking tussen de woonvorm en de maatschappelijke ontwikkeling want “...ons hele maatschappelijke leven, zowel materieel als cultureel, met alle verwachtingen, weerspiegelt zich in ons wonen. Omgekeerd kan van een juiste woonvorm een machtige invloed op ons gehele maatschappelijke leven uitgaan.”¹¹

Sociologisch interessant is de relatie tussen programmatische en transistorische eigenschappen van moderniteit. Deze zijn altijd tegelijkertijd aanwezig en afhankelijk van elkaar. Een voorbeeld van de praktijk maakt dit duidelijk: de bouw (programmatisch) en de sloopplannen (transistorisch) van de Zwarte Madonna in Den Haag. De Zwarte Madonna vertoont kenmerken van een modern gebouw: het heeft een betonnen constructie, functionele plattegronden, een sobere uitstraling en het rekende af met de “...bakstenen tuttigheid uit de jaren zeventig” (Hage 2003:47).

Maar de stedenbouwkundig, strategisch gunstige plek tussen de binnenstad en het Centraal Station is sinds de jaren zestig aan vernieuwing onderhevig. Eerst moest het Wijnhavenkwartier met zijn kleinschalige kavels plaats maken voor ministeries, een nieuw stadhuis en 336 sociale huurwoningen, de zogenoemde Zwarte Madonna. Na de wisseling van de wacht bij het Haagse stadsbestuur vond men dat het Spuikwartier alleen “een echt, volwaardig binnenstadsgebied” kan worden, als men drastisch meer activiteiten

De zogenaamde
Zwarte Madonna
in Den Haag.

daarna toe gaat brengen. “Door de ministeries en de Madonna te slopen schep je ruimte om dit te realiseren.”¹² Expliciet wijst men de slechte verhuurbaarheid van de winkels op de begane grond aan en de lelijkheid van het gebouw om een sloop te rechtvaardigen. Impliciet gaat het om de optimalisering van de grondexploitatie en de verschuiving van politieke prioriteiten van bereikbare woningbouw voor lage inkomens in het centrum naar minder sociale woningbouw - en vooral minder op die plek. Maar goed, dat is een andere discussie. In eerste instantie wil ik met dit voorbeeld laten zien dat bestuurlijke doelstellingen en daarmee architectonische concepten snel verouderd kunnen zijn. Sterker nog: als we de argumentatie van de toenmalige wethouder moeten geloven, belemmert het gebouw de realisatie van economische vooruitgang en daarom moet er ruimtelijke ver-

nieuwing plaatsvinden. Hier komt het transistorische aspect van moderniteit naar voren. Het stedenbouwkundige concept voldoet niet meer (transistorisch) en men hoopt door een herinrichting een verbetering teweeg te brengen (programmatisch).

Heynen (2001a:23) maakt duidelijk dat een radicale doordenking van een transistorisch moderniteitsbegrip ertoe kan leiden dat er een einde komt aan de moderniteit, omdat ze zichzelf voortdurend deconstrueert. Traditionele waarden en normen verliezen steeds meer hun betekenis en worden vervangen door telkens vernieuwde inzichten. Door de voortdurende verandering worden diepgaande ideologische concepten losgelaten. "...De moderniteit zal op alle niveaus een esthetiek van de breuk oproepen, een esthetiek van individuele creativiteit en vernieuwing, die vooral gekenmerkt wordt door het sociologische fenomeen van de avant-garde [...] en door de steeds verder doorgevoerde vernietiging van traditionele vormen [...]. Doordat ze zich radicaliseert in een onafgebroken verandering, in een continue 'travelling', verschuift de betekenis van de moderniteit. Langzaam maar zeker verliest ze elke substantiele waarde, elke morele en filosofische vooruitgangsideologie die haar in het begin schraagde, om te transformeren in een esthetiek van de verandering omwille van de verandering [...]. Uiteindelijk betekent dit dat de moderniteit simpelweg samenvalt met mode, hetgeen tevens het einde van de moderniteit zal zijn."¹³

Bovengenoemde kwalitatieve verandering van moderniteit wordt vaak aangeduid als postmoderniteit. Maar daarop kom ik later in dit onderzoek terug. Harvey (1990:16) noemt de "verandering omwille van de verandering" een creatieve destructie. Als bijvoorbeeld de modernist altijd moet slopen vóór hij kan bouwen, is dat een transistorische eigenschap van moderniteit. In Nederland werd deze gedachte bekend met de zin "wie niet sloopt, zal niet bouwen".

Pastorale en antipastorale kenmerken

Moderniteit wordt tevens gekenmerkt door een bepaalde perceptie hoe het moderne leven er uit moet zien. Berman (1983) heeft twee categorieën ontwikkeld om deze perceptie te kunnen vatten. Een 'pastorale' en een 'antipastorale' categorie zijn twee kanten van de medaille 'moderniteit'.

Berman maakte de categorieën op naar aanleiding van de analyse van een aantal essays van Charles Baudelaire¹⁴. Hij schreef in 1846 dat de bourgeoisie - omdat zij het meest progressief is wat betreft haar economische en politieke machtspositie - universele vooruitgang voor iedereen zou kunnen bewerkstelligen. Berman noemde dit een pastorale opvatting van moderniteit omdat de bourgeoisie als de goede herder van de samenleving wordt begrepen. De pastorale opvatting vertegenwoordigt een wensbeeld van onbeperkte, ontegenstrijdige vooruitgang voor iedereen. Baudelaire ging er toen van uit dat materiële vooruitgang tegelijk spirituele vooruitgang betekent. Progressieve denkbeelden zouden door materiële vernieuwingen automatisch veranderen.

De pastorale opvatting doet denken aan het enthousiasme van de moderne architecten uit de jaren twintig. Zij raakten gefascineerd door de nieuwe materialen staal en glas en door de esthetiek van de industrieel vervaardigde producten. Le Corbusier schreef in 1923 dat "...een groot tijdperk is aangebroken. Er heerst een nieuwe geest. Er is een enorme hoeveelheid dingen die van de nieuwe geest getuigen: ze zijn vooral te vinden in de producten van de industrie. [...] De stijl van ons tijdperk wordt elke dag duidelijker."¹⁵

Ook Baudelaire raakte in de 19e eeuw gefascineerd door de esthetiek van de moderne outfit. Flitsende, blinkende kleding en accurate vertoning van de militairen en de schoonheid van modern opgemaakte vrouwen vond hij erg indrukwekkend. Het was een nogal eenzijdige blik op de werkelijkheid. Donkere kanten en onderliggende conflicten van moderniteit, zoals onderdrukking en gewelddadigheid, vertegenwoordigd door het militaire regime; of door de militairen, bleven onbenoemd alsof ze niet zouden bestaan.

De pastorale perceptie lijkt op de programmatische trek van moderniteit omdat allebei uitdrukking zijn van een onverdeelde fascinatie voor een stuurbare, eenduidig positieve vooruitgang.

Bij de antipastorale beschouwing ligt dit anders. Daar begreep Baudelaire modernisering niet als harmonisch geheel maar als proces gekenmerkt door vergankelijkheid en onoplosbare tegenspraken. Daarmee verwijst Baudelaire tegelijk naar het transitorische kenmerk van moderniteit. De productie van kunst is bijvoorbeeld onverenigbaar met technologische ontwikkeling. De fotografie, synoniem voor techniek en de afbeel-

ding van de werkelijkheid, staat tegenover de kunst die natuurlijkheid en schoonheid vertegenwoordigt. De strijd tussen de opkomst van techniek aan de ene en de vergankelijke poëzie aan de andere kant, onderkende Baudelaire duidelijk. Vooruitgang, zo schreef hij, leidt vanwege de noodzakelijkheid eeuwig te vernieuwen op den duur tot verlies aan verantwoordelijkheid, men zal geen mogelijkheden tot bestraffing overhouden en geen universele plichten meer kennen (Berman 1983:138).

Het moderne wonen

Het premoderne wonen wordt vaak aangeduid als een zelfverzorgende eenheid waarin werd gewoond en gewerkt (Brunner in: Häußermann & Siebel 2000:22). Het moderne wonen daarentegen kenmerkt zich door de scheiding tussen wonen en werken. De ontwikkeling van het moderne wonen vond tijdens de 19e eeuw plaats. Maatschappelijke vervaardiging van levensmiddelen en consumptiegoederen verdringen de zelfverzorging van een huishouden. Bijvoorbeeld werd in 1810 het conservenblik uitgevonden en vijftig jaar later ontstonden voor het eerst fabrieken die levensmiddelen ‘en masse’ konden fabriceren en houdbaar konden maken. Ook kleding werd stap voor stap industrieel geproduceerd en niet meer handmatig thuis gemaakt. Daardoor werd de woning een plaats waar steeds minder goederen werden geproduceerd. Wonen en (betaalde) arbeid werden gescheiden. Tegelijk steeg de afhankelijkheid van een modern huishouden van de geïndustrialiseerde goederen en een collectieve infrastructuur (Häußermann & Siebel 2000:20, 20-30).

Met de scheiding tussen betaalde arbeid en wonen krijgt het privé en openbaar terrein duidelijkere grenzen. Als we de component ‘tijd’ even als uitgangspunt voor de analyse nemen, stellen we vast dat het tijdschema van het huishouden gedomineerd werd door de ruimtelijke concentratie van instituties zoals fabrieken, bedrijven en scholen waar men naar toe ging om te werken en te studeren. Slapen, eten en hygiëne werden activiteiten die men in zijn vrije tijd en meestal thuis deed. Le Corbusier schreef 1922 met pathos “De achtuurdag! De drie grote achten van de fabriek (8 francs minimumloon, 8 uur arbeid, 8 uur slaap)! De ploegen gaan om en om. [...] Wat bedoelde de overheid eigenlijk toen zij de achtuurdag toestond? Wat zou een man moeten doen die vanaf

6 uur 's morgens tot 10 uur 's avonds vrij is? [...]. Maar ja, het [traditionele] huis is te verschrikkelijk om met zo veel vrije uren uit te moeten komen.”¹⁶

Door het verdwijnen van bijvoorbeeld kostgangers, niet verwante personen of huishoudelijk personeel uit het huishouden daalde de omvang ervan. Het kerngezin van ouders en kinderen was voortaan een gedefinieerde, kleinste cel van een moderne samenleving. De woningen voor het moderne kerngezin moesten zodanig worden ontworpen dat de ontplooiing van ‘het individu’ mogelijk is, zo stelden moderne vormgevers. Het onderzoek van Van Moorsel (1992) wijst uit dat men met ‘het individu’ vooral de kinderen bedoelde. Plattegronden werden ontwikkeld waar kamers onafhankelijk van elkaar worden ontsloten, namelijk via de gangen. Individualisering van slaap en seksualiteit werd een feit. Naaktheid, geluiden en geur kon men in kamers laten die ervoor bestemd waren.

Het in scène zetten van het privé-domein kwam juist in de steden tot volle bloei. Daar ontplooiden zich burgerlijke gedragsnormen die alles te maken hadden met het verbergen van lichamelijke of emotionele uitingen achter de voordeur, terwijl men in het openbaar rationaliteit en soberheid vertoonde (Castex 1997). De socioloog Georg Simmel ging in zijn nogal kritische uiteenzetting van het stedelijk leven nog een stapje verder. Hij beweerde dat het openbare, gerationaliseerde, collectieve stadsleven de individuele, emotionele uitdrukking voorgoed zal veranderen. De stedelijke ‘geblaseerdheid’¹⁷ zou de boventoon voeren bij alle menselijke interacties (Simmel 1995:118,121). Achter deze gedachtegang gaat een antistedelijke opvatting schuil. In de jaren vijftig van de 20e eeuw zal Martin Heidegger deze gedachte oppakken en de onmogelijkheid van het wonen in moderne tijden beargumenteren.

Veel architecten onder wie Le Corbusier en Bruno Taut ontwikkelden ideeën over oorsprong en vormgeving van het moderne wonen in de jaren twintig. Vanaf 1928 tot 1958 organiseerden architecten, stedenbouwers en sociologen de ‘Congrès Internationaux d’Architecture Moderne (CIAM)’ waarop regelmatig de woning en de woonwijk centraal stonden. Le Corbusier definieerde in zijn boek ‘Vers une architecture’ (1923[1963]:92) het

huis als bescherming tegen kou, hitte, regen, dieven en opdringerige mensen. Het is een verzamelplaats voor licht, zon en heeft een aantal vertrekken voor het koken, werken en het huiselijk vermaak. Het moderne huis rekt af met de muf ruikende vertrekken, stoffige wandkleden en donkere eikenmeubels. De woning is niet meer het testament of de bekroning van het leven maar een werktuig, een machine waarin zuinigheid, soberheid, esthetische eenheid en hygiëne heerst. Aan de wieg van het moderne huis staat de industrialisatie die de nodige technische middelen voortbrengt, de herziening van het woonprogramma en de bureaucratische organisatie van de samenleving.

De moderne architecten beseften heel goed dat oude woonwaarden niet zomaar zullen veranderen. Er was heropvoeding voor nodig. Zowel in de boeken 'Vers une architecture' als 'Befreites Wohnen' van Siegfried Giedion (1929:5-16) beperkten zij echter hun betoog tot een optelsom van eigenschappen waaraan een modern huis moet voldoen. Een woning op een moderne manier in te richten is een behoefte die automatisch zou groeien, omdat de geïndustrialiseerde arbeidswereld onvermijdelijk de stempel op de manier van wonen zou drukken. De meesten dachten niet na over hoe deze verandering concreet zou moeten plaatsvinden.

Bruno Taut had daar wel specifieke ideeën over. De heropvoeding zou bij de (huis)vrouw moeten beginnen, schreef hij 1924 in zijn boek 'Die neue Wohnung'. Want zij zou de werkelijke schepper van schoonheid en verzorging binnenhuis zijn. Zodra zij moderne waarden en normen vanuit haar ratio en vrijwillige, heldere inzicht verkondigt, dan zal de rest van het gezin haar zonder moeite volgen. Hij deed een beroep op het 'vrouwelijke' gevoel en op de 'vrouwelijke' behoefte om verlichting van de huisarbeid te ondervinden. De esthetiek en de praktijk vormen de eenheid waar het om gaat. Het esthetische gevoel, zo stelde Taut, werd immers in de jaren zeventig en tachtig van de 19e eeuw verpest door de misleiding dat rijkdom door de hoeveelheid spullen, zoals wandkleding of vitrines, kon worden afgemeten. Bruno Taut bezwoer de vrouwelijke lezers dat zij een nieuw esthetisch gevoel zullen ontwikkelen zodra ze alle overbodige spullen de deur uit hebben gedaan.

Het resultaat zou een grote geestelijke bevrijding opleveren, een verlossing van de traditionele ballast (Taut 1924:31,14).

De esthetisering van de gehele leefwereld is een kenmerk van de pastorale en programmatistische kant van moderniteit. Een nieuwe esthetiek, bereikbaar voor iedereen, staat voor de onverscheurde, onontkoombare vooruitgang. Moderne vormgevers beseften maar ten dele wat het betekende een nieuw esthetisch gevoel te implementeren. Zij richtten zich voornamelijk op de technisch-functionele kant van het woningvraagstuk en waren uitermate enthousiast over de nieuwe constructieve mogelijkheden die de industrialisatie hun bood. Het was de overheid, en in het Nederlandse geval ook de woningbouwcorporaties en woningopzichteresses die de nieuwe waarden aan de man (vrouw) hebben gebracht.

Léon Deben (1988) bestrijkt in zijn boek 'Van onderkomen tot woning' de woonbeschavingsoffensief die tussen 1850 en 1969 plaatshad. Uit zijn onderzoek blijkt dat allerlei particulieren en instituties toezicht op het wonen hielden lang vóór de moderne architecten op het toneel verschenen. Het betrof doorgaans de huisvesting en opvoeding van mensen met een laag inkomen, in het bijzonder de arbeiders. Aan het einde van de 19e eeuw werden verenigingen en instituties ingericht voor kind- en jeugdopvoeding en voor de woninghygiëne. Overeenkomstig met het idee van Bruno Taut ging het sommige burgerlijke bestuurders eerder om de overtuiging van de bewoners van het nut van regelmatige huurbetaling, orde en netheid dan het mikken op repressie. Instrumenten waren huurreglementen, wekelijkse sociale toezicht op het woongedrag door woningopzichteresses en het technisch beheer door de eigenaren van de huizen. Zodra 'zachte' methoden niet hielpen, had men wel andere scenario's in de kast liggen. Het bouwen van zogenoemde heropvoedingswijken of de koppeling tussen het bieden van werk en huisvesting aan arbeiders, mits zij er een bepaald politieke opvatting (niet) op na hielden (Deben 1998:91-98).

Gelijktijdig werkten stedenbouwkundigen en architecten hard aan het ontwerpen en bouwen van gestandaardiseerde woningen. Het tweede CIAM in Frankfurt in 1929 nam de woning voor het 'Existenzminimum'¹⁸ als uitgangspunt. Op dit congres toonde men talloze plattegronden van het een-, twee-, meergezinshuis. Siegfried Giedion pleitte om de industriële productiemethode te kiezen boven het ambachtelijke bouwen. Er moeten economische mogelijkheden worden gevonden zodat ieder mens 'seine Ration

De Kiekhoeck
in Rotterdam
ontworpen door
J.J.P. Oud, 1925.
Richtlijn voor het
ontwerp van de
woningen was het
'Existenzminimum'.

Wohnung¹⁹ kan krijgen of krijgt toegewezen (Giedion in May 1930:7-8). De deelnemers van CIAM 2 waren van mening dat de minimalisering en optimalisering van woningplattegronden onder andere de woningnood zouden kunnen oplossen. Hier treedt het programmatische gehalte van modern gedachtegoed duidelijk naar voren. In Nederland ontwierp de architect Oud in 1925, geïnspireerd door CIAM, de Rotterdamse wijk De Kiekhoeck. De woningen waren als minimumwoningen ontworpen.

Modern wonen en moderne volkshuisvesting

Het moderne wonen werd vanaf de jaren vijftig van de 20e eeuw in praktijk gebracht door middel van de moderne volkshuisvesting. In het onderzoek 'Wat wijken maakt' hebben Deben, Hilje en Kullberg (2001:2,29-36) kenmerken van de moderne volkshuisvesting op een rij gezet. Het geloof in de maakbaarheid, de positieve dan wel negatieve reactie op stedelijkheid, de functionele scheiding tussen wonen, werken en recreëren, en de benadrukking van de totaliteit van wijken zijn de voornaamste eigenschappen. Maakbaarheid heeft, zoals gezegd, te maken met programmatische en transitorische eigenschappen van moderniteit: sociale processen en menselijk gedrag zou men kunnen sturen. De rationele inrichting van gebouwde omgeving zou een instrument zijn om sociaal gedrag te beïnvloeden²⁰.

Het tweede kenmerk van moderne volkshuisvesting is de aanwezigheid van tegenstrijdige opvattingen over stedelijkheid. Deze zeggen iets over de opvattingen van de relatie tussen mens, woning en natuur. Negatieve beelden over de negentiende-eeuwse stad staan sommige bestuurders en architecten in de jaren vijftig nog levendig voor ogen. Een verdichte stad staat voor vervuiling, onoverzichtelijkheid, onzedelijk gedrag en geblaseerdheid. Als reactie op deze zienswijze wordt een modern begrip van stedelijkheid ontwikkeld waarbij men waardering heeft voor woonblokken van vier tot vijf lagen hoog, overzichtelijk evenwijdig aan elkaar neergezet. Door de ruime afstand tussen de woonblokken komt voldoende licht, lucht en zon in elk van de gestapelde woningen.

De functionele scheiding tussen wonen, werken en recreatie is het derde belangrijke kenmerk van de moderne volkshuisvesting. De wortels werden door CIAM ontwikkeld en kwamen onder anderen door de architect Van Tijen in Nederland tot uitvoering²¹. De scheiding tussen wonen en betaalde arbeid is in de vorige paragraaf aan de orde gekomen.

Het benadrukken van de beperking en totaliteit van wijken speelt bij het maken van moderne stedenbouwkundige plannen een rol. Wijken worden vaak als eenheid waargenomen vanwege het feit dat zij als ruimtelijke eenheid - van bovenaf - zijn ontworpen en uitgevoerd. Vervolgens worden er bestuurlijke grenzen aan gegeven. Deben e.a.a. (2001:35) voegen er aan toe dat de voorgestelde besloten eenheid een denk-

beeldig principe is²². Als voorzieningen midden in de wijk worden neergezet, bijvoorbeeld een bestuurlijk centrum of een bibliotheek, beginnen de bewoners de wijk als een besloten eenheid te percipiëren. Het geven van een naam, zoals Schilderswijk of Dapperbuurt, bevordert deze gedachte en de wijk bestaat dan feitelijk. Meerdere wijken staan met elkaar in verbinding en vormen een stad. De relatie tussen stad, wijk en mens wordt in naoorlogs Nederland uitgewerkt met de zogenoemde 'wijkgedachte'. Deze gedachte kan worden beschouwd als het axioma bij uitstek voor het streven naar een betere volkshuisvesting en een betere stadsontwikkeling (De Vreeze 1993:238).²³

Naoorlogs Nederland

In Nederland kwam tussen 1945 en 1949 niet veel terecht van de bouw van moderne woningen. De economische situatie was slecht, de infrastructuur van de bouwnijverheid was nagenoeg verdwenen en de bouwmaterialenindustrie functioneerde evenmin. Pas na 1948 nam de export snel toe en men stelde in 1949 een meerjarenplan voor de woningbouw op. De overheid speelde een centrale rol. Zij bepaalde de woningaantallen, gaf de gewenste woningdifferentiatie aan en bemoeide zich met het ontwerp van plattegronden. Daarnaast ontstond er een omvangrijk beleid gericht op het invoeren van arbeidsbesparende bouwsystemen (De Vreeze 1993:249-252,257; Ekkers 2002:63,64). De stedenbouw en de woningbouwproductie waren daardoor onderhevig aan het proces van 'schaalvergroting'. Dat betekent dat men gericht was op grootschalige stedenbouwkundige uitbreidingen (Doevendans e.a. 2000:370).

Flatgebouw aan de Sloterplas in de Westelijke Tuinsteden, Amsterdam. Een voorbeeld voor de schaalvergroting in de woningbouwproductie.

Het flatgebouw verscheen steeds vaker op het toneel. Het citaat van de stedenbouwkundige Rooimans ademt de toenmalige sfeer. Hij schrijft "...dagelijks breiden onze steden zich uit. Vaak lijkt het of dit zonder enig plan gaat...zo maar. Op lege zandvlakten verrijzen torenflats, eengezinswoningen, zonder dat men 'n geheel ziet. Toch bestaat dit. Het gaat helemaal volgens plan...een plan dat zowel de woningnood het hoofd probeert te bieden als ook de "stad-van-de-toekomst" de logische ordening tracht te geven, die de moderne mens nodig acht."²⁴

Onderstaande tabellen geven uitsluitel over de woningbouwproductie en type woningen.

TABEL 1 WONINGBOUWPRODUCTIE*

TABEL 2 TYPE WONING IN 2001**

JAAR	NIEUWBOUW WONINGEN	JAAR	2001
1950	47.000	totale voorraad	6.650.911***
1955	61.000	vrijstaand	15%
1960	84.000	2 onder 1 kap	12%
1965	115.000	rijtjeshuis	42%
1970	117.000	gestapelde woningen	31%
1975	121.000		
1980	114.000		
1985	98.000		
1990	97.000		
1995	85.000		
2000	61.000		
2002	54.000		

*bron: <http://statline.cbs.nl> | **bron: De Vreeze, Noud (2001) | *** daarvan 35% van sociale verhuurders

Een aantal theoretici heeft de bouw van naoorlogse Nederlandse wijken omschreven. Freijser (1990), Deben e.a.a. (2001), Reijndorp e.a.a. (1994), Van Schagen (in: Reijndorp e.a.a. 1994) en Van As (1983) geven gedetailleerde omschrijvingen van de bouw van de Zuidelijke Tuinsteden in Rotterdam, Den Haag Zuid West of de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam. Daarbij komt naar voren dat moderne principes, zoals boven gedefinieerd, ten grondslag hebben gelegen aan de opzet van deze wijken.

We vinden bijna overal dezelfde principes terug, omdat de Nederlandse overheid aan de ene kant centralistisch optrad en beleidsmatige principes over het gehele land heeft toegepast (Ekkers 2002). Aan de andere kant werd een vast stelsel van stedenbouwkundige principes toegepast zoals ontwikkeld door CIAM. In alle bovengenoemde wijken is bijvoorbeeld een moderne stedelijke overzichtelijkheid gerealiseerd. Tevens werd hier de principiële scheiding tussen de functies wonen, werken en recreatie in praktijk gebracht²⁵. Plattegronden van zowel portieketagewoningen als van galerijflats werden hiërarchisch opgezet waarbij de woonkamer de grootste kamer was.

Den Haag Zuid West is net als de vroeg-naoorlogse wijken in Rotterdam of Amsterdam onderverdeeld in buurten. Zij worden door rechtlijnige straten of singels van elkaar gescheiden. De namen en de aanwezige ‘wijkvoorzieningen’ in de verschillende wijken zijn een indicatie dat het ook om ‘imagined communities’ gaat. Mijn eigen ervaring met de herstructurering van de Westelijke Tuinsteden bevestigt dat beeld. Bewoners die moeten verhuizen vanwege de sloop willen vaak ‘in de eigen wijk’ blijven.

De wijkgedachte werd 1946 in het kader van de wederopbouw van Rotterdam geformuleerd door de ‘studiegroep Bos’ in het boek ‘De stad der toekomst; de toekomst der stad’. Men streefde naar een stedelijke, gebouwde omgeving op buurt- en wijkniveau zodat “...voor de ter plaatse gevestigde huishoudens een woon- en leefmilieu ontstaat, waarbij de bevolking zich betrokken kan voelen. Een woon- en leefmilieu, dat leidt tot een gemeenschap in de ware zin van het woord.”²⁶

De wijkgedachte veronderstelt een samenhang tussen individuele maatschappelijke ontwikkeling en de kwaliteit van de fysiek ruimtelijke omgeving. Bij het ontwerp van nieuwe wijken ging men ervan uit dat het individu zich in een stad ‘thuis’ kan voelen als de stedelijke omgeving wordt gestructureerd in herkenbare concentrische cirkels als gebieden van verschillende betekenis rond de individuele woning: de buurt, de wijk, het stadsdeel, de stad en het stadsgewest (De Vreeze 1993:240).

Vanaf het begin werd de wijkgedachte verdeeld beoordeeld. De architecten R. Fledderens en J. Pet vinden in 1946 dat achter de wijkgedachte een geromantiseerd mensbeeld schuilgaat. Het idee van de gemeenschapszin is middeleeuws en het leven van de moderne stedeling strekt zich niet alleen uit over de eigen wijk, maar over de gehele stad²⁷. Van Tijen daarentegen zag in de realisatie van de wijkgedachte de mogelijkheid

tot ontplooiing van het individu juist binnen een beschermde, sociale omgeving. Hier komen de tegenstrijdige opvattingen over stedelijkheid naar voren.

De wijkgedachte is, met de boven uiteengezette theorie in het achterhoofd, een goed voorbeeld voor de tegenovergestelde kanten van moderniteit. Het transistorische gehalte ligt besloten in de angst voor vernietiging van de traditionele (buurt)gemeenschap door toenemende verstedelijking. De ‘massamens’ is het schrikbeeld. Door rationalisatie en industrialisatie samen met de moderne communicatiemiddelen zou de sociale samenhang uiteenvallen: een antipastorale gedachte à la Baudelaire.

Aan de andere kant heeft de wijkgedachte duidelijk programmatische, pastorale trekken. Een centrale overheid – de goede herder – bewaakt stedenbouwkundige plannen om de ontplooiing van de moderne mens te bevorderen. Men had een programmatisch begrip van gemeenschap. Het pastorale gehalte wordt duidelijk door de bewondering voor de ruime, lichte woningen in het groen, zoals een tijdgenoot laat zien. “...Wij keken omhoog en vergaapten ons aan zoveel moderniteit. Daar stonden ‘de flats’ in al hun glorie. Alleen al het woord flat deed mijn ouders duizelen van geluk. Een prachtig modern woord. Waar kwam het vandaan? Uit Engeland, of misschien wel helemaal uit Amerika. Een flat was geen gewoon huis. Wel zeker niet! Een flat was een huis, een huis van alle gemakken voorzien.”²⁸

VOETNOTEN

⁶ Berman (1988), ‘Preface to the Penguin Edition’, p.5

⁷ in: Park, R.E. & Burgess, E.W. (1984 [1925]), **The City. Suggestions for Investigation of Human Behaviour in the Urban Environment.** Chicago: The University of Chicago.

⁸ ontwerper van de moderne wijken Praunheim, Römerstadt, Hellershof e.o. in Frankfurt am Main vanaf 1925

⁹ ontwerper van de moderne wijken Rotterdam-Zuid (Lange Hilleweg) in 1927

¹⁰ Ernst May in het tijdschrift **Das neue Frankfurt**, geciteerd in Heynen (2001a:69,70)

¹¹ Van Tijen op het CIAM-congres 1930 in Brussel, geciteerd in Van Schagen (1994), p.84.

- ¹² uitspraak van Peter Noordanus, toenmalig PvdA-wethouder, in: Gert Hage (2003:45)
- ¹³ Baudrillard (1982), 'Modernité', p. 29, citaat in: Heynen (2001a:23).
- ¹⁴ het gaat om de essays: **Salon of 1846** en **On the Modern Idea of Progress as Applied to the Fine Arts** (1855)
- ¹⁵ Le Corbusier, **Vers une architecture** (1923]1958), p.67, geciteerd in Heynen (2001a:24).
- ¹⁶ Le Corbusier (1963 [1922]), **Ausblick auf eine Architektur**, Berlin Ullstein, [etc.]: p. 205, 206, eigen vertaling
- ¹⁷ Simmel benut het Duitse woord 'Blasiertheit'
- ¹⁸ de minimale woning: een reeks aan woningplattegronden die minimale afmetingen van kamers hanteerden
- ¹⁹ Giedion bedoelde met 'Ration Wohnung' het recht dat iedereen een woning zou moeten krijgen ook al is het een woning van minimale afmetingen
- ²⁰ Deze opvatting vertoont soms trekken van het zogenaamde 'ruimtelijk determinisme'.
- ²¹ vgl. Eric Mumford (2000)
- ²² de auteurs leggen een link naar het onderzoek van B. Anderson **Imagined Communities**
- ²³ In de volgende paragraaf wordt nagegaan in hoeverre de uitgangspunten van modern wonen en moderne volkshuisvesting van invloed waren op de bouw van naoorlogse wijken in Nederland. Hierbij wil ik niet onopgemerkt laten dat het gekozen perspectief op de toepassing van moderne principes op naoorlogs Nederland de beschrijving van de 'potentiële' omgeving is. Dat wil zeggen dat niet wordt getracht de beleving van bewoners op naoorlogse woningbouw naar voren te halen. Gezien de vraagstelling van dit onderzoek gaat het om de uiteenzetting van kenmerken van het moderne denken van planners en bestuurders in die tijd.
- ²⁴ Rooimans (1962:1)
- ²⁵ Stedenbouwkundige principes werden met name uitgewerkt op het derde congres van CIAM in 1933. Toen werd de 'Charter van Athene' opgesteld. Deze bevat 111 artikelen waaronder de eis van de principiële scheiding tussen wonen, werken, recreatie en vervoer in nieuwe wijken.
- ²⁶ Doevendans & Stolzenburg (2000:384).
- ²⁷ geciteerd in Reijndorp e.a.a. (1994), p.44
- ²⁸ M. Pam in Teijnant 1994:98

3 POSTMODERN WONEN

Postmodernisme: theoretische reflecties

Op veel maatschappelijke terreinen deden zich vanaf eind jaren zestig veranderingen voor die sociale wetenschappers onder het begrip postmodernisme hebben samengevat. Net als bij de definities van modernisme en moderniteit geldt dat het postmodernisme de theoretische en artistieke reflectie op postmoderne maatschappelijke veranderingen is. Postmoderniteit betekent de manier waarop de postmoderne tijd wordt ervaren en vorm wordt gegeven.

De uiteenlopende definities van het postmodernisme hebben één gemeenschappelijke basis: ten tijde van postmoderniteit wordt een meta-theorie die alle verschijnselen met elkaar verbindt of vertegenwoordigt, afgewezen. Universele waarheden worden vervangen door partiële, plaatsgebonden waarheden. De werkelijkheid is gefragmenteerd en kan ook alleen gefragmenteerd, dus subjectief, worden waargenomen.

Harvey licht in het hoofdstuk 'Postmodernism' ontwikkelingen toe op het gebied van architectuur, literatuur, filosofie en sociale wetenschappen. Hij baseert zijn betoog op onderzoek, gedaan door sociale wetenschappers zoals Michel Foucault of Jacques Derrida. De voornaamste eigenschap van het postmodernisme is niet alleen het feit dat werkelijkheid gefragmenteerd wordt ervaren maar ook dat deze fragmentatie niet in twijfel wordt getrokken en geheel wordt geaccepteerd. "...I begin with what appears to be the most startling fact about postmodernism: its total acceptance of the ephemerality, fragmentation, discontinuity, and the chaotic that formed the one half of Baudelaire's conception of modernity". (Harvey 1990:44).

Postmodernisme vertoont eigenschappen die we van de transitorische kant van het modernisme kennen: deconstructie. De postmoderne acceptatie van vergankelijkheid, deconstructie en fragmentatie heeft echter een andere kwaliteit dan deze transitorische eigenschap. Harvey duidt aan dat postmodernisme "...does not try to transcend it [de fragmentatie], counteract it, or even define the 'eternal and immutable' elements that might lie within it. Postmodernism swims, even wallows, in the fragmentary and the chaotic currents of change as if that is all there is" (idem, 1990:44).

Of anders uitgedrukt: het verdwijnen van bestaande dingen is de keerzijde van de voortdurende vernieuwing tijdens moderniteit. Ook in de hedendaagse postmoderne samenleving wordt telkens gedeconstrueerd. Alleen wordt maatschappelijke verandering steeds minder met een tevoren opgesteld programma van bovenaf in gang gezet. Het lijkt alsof de vernieuwing een doel op zich is geworden, alsof modes elkaar steeds sneller opvolgen en de moderne utopie van emancipatie door maakbaarheid en vernieuwing uiteenvalt (Heynen 2001a:23).

Harvey gaat ervan uit dat zowel aan de fragmentatie van de werkelijkheid als aan de verandering van onze waarneming van de sociale omgeving de verschuiving van een fordistisch georganiseerde economie naar een economie van flexibele accumulatie ten grondslag ligt. De fordistisch georganiseerde economie kenmerkt zich door een stabiele balans tussen weinig grote, plaatsgebonden ondernemingen die zeer kapitaalkrchtig zijn, de rationeel georganiseerde arbeid, en een gecentraliseerde overheidsbemoeyenis. Voornamelijk doel is de gestandaardiseerde massaproductie en massaconsumptie.

De verschuiving naar een economie van flexibele accumulatie vindt in de V.S en Engeland versnelt plaats na de eerste oliecrisis in 1973. De internationale concurrentie neemt toe en de vraag naar gestandaardiseerde massaproducten slinkt. Het gevolg is dat ondernemingen hun manier van productie flexibeler moeten organiseren met bijvoorbeeld 'just-in-time' productie of 'sub-contracting' van kleinere bedrijven als de vraag tijdelijk groot is. Bovendien worden de arbeidsvoorwaarden steeds meer geflexibiliseerd. Daarnaast bezuinigen overheden behoorlijk op hun publieke uitgaven en bevorderen de marktgerichte productie. In Nederland zet deze ontwikkeling echter pas na 1990 door.

Gevolg van een terugtrekkende overheid en een grotere spreiding van de productie van goederen over meerdere (markt)partijen is de fragmentatie van macht binnen de samenleving. Foucault haalt in zijn onderzoek naar maatschappelijke instituties gefragmenteerde macht naar voren. Daarbij staat de relatie tussen macht en kennis centraal. Fragmentatie houdt in dat macht en kennis zijn gedecentraliseerd. De uiteenzetting van 'micro-politics of power relations' brengt hem tot de conclusie dat er nauwe relaties tussen kennissystemen ('discourses') binnen instituties bestaan. Mensen met veel ken-

nis ontwikkelen en hanteren praktijken om sociale controle en dominantie herhaaldelijk uit te kunnen oefenen. Zij bevestigen daardoor hun machtspositie. Wat in de verschillende situaties binnen deze instituties gebeurt, kan niet meer worden verklaard door één universele theorie. Het gevolg is dat ook het verzet tegen dominantie en controle gefragmenteerd is. Foucault stelt dat maatschappelijke verandering kan worden bewerkstelligd door aanhoudend lokaal verzet en een open communicatie tussen de kennissystemen (Harvey over Foucault (1990:44-46)).

Daarnaast houdt de acceptatie van fragmentatie in dat vanaf de jaren zeventig het besef groeide dat verschillende maatschappelijke groepen het recht hebben om voor zichzelf te spreken. Het maatschappijbeeld wordt pluralistischer. Men wordt zich bewust van de aanwezigheid van 'de ander'. In Nederland hebben bewonersgroepen soms hevig geprotesteerd tegen sloop, stadsvernieuwing of huurverhoging. Uiteindelijk werd de stadsvernieuwing een proces dat rekening hield met diverse belangengroepen. Een lid van het Actiecomité Westelijke Eilanden in Amsterdam brengt dit als volgt onder woorden: "De ambtenaren die de plannen maken, moeten weten dat het nu afgelopen moet zijn om niet met de buurtbewoners zelf rekening te houden. Wij willen Amsterdammers blijven en wensen niet naar Purmerend op transport te worden gesteld."²⁹

Deze protestbeweging kan worden gezien als de opkomst van postmodern denken. De verschillende belangengroepen beseffen dat zij de deelname aan beleidsvorming en stedenbouwkundige plannen kunnen opeisen.

Postmoderniteit maakt in elk geval emancipatie van verschillende maatschappelijke groepen mogelijk door publiekelijk op te komen voor hun belangen. Het gevolg hiervan is een verschuiving van planning van bovenaf naar een procesmatige aanpak. De snelheid, inhoud en uitkomst van een bouwproces is daardoor van tevoren niet meer geheel te voorzien.

Postmoderne architectuur: een communicatiemiddel

Het sociologische begrip 'heterotopia' van Foucault bevat de gedachte dat verschillende sociale groepen 'incommensurable' zijn. Daarmee ontstaat gelijk de vraag of communicatie tussen de groepen überhaupt nog mogelijk is. Postmodernisten, zoals

Derrida, beantwoorden deze vraag met een principiële deconstructie van communicatie-doelinden. Dat betekent dat hetzelfde woord door verschillende personen verschillend wordt ingevuld al naar gelang de ervaring die zij hebben opgedaan. De signifier (het geschreven woord) en de signified (boodschap, het begrip ervan)³⁰ worden daarmee uit elkaar gehaald en een woord verliest zijn eenduidige betekenis. Impliciet duidt Derrida aan dat men daardoor elkaar maar ten dele kan begrijpen. Of simpel gezegd: het postmodernisme constateert dat communicatie wordt gedeconstrueerd zonder dat men maatschappelijke gevolgen in beeld wil brengen of verder wil begrijpen.

Harvey (1990) gaat daar wel op in. Hij stelt dat door de deconstructie en fragmentatie van begrippen ook de continuïteit van betekenissen van woorden wordt losgelaten. Niet alleen begrippen (signifier) worden herbenoemd (de taal) maar ook de betekenis ervan wordt geherinterpreteerd. Met het gevolg dat het begrip van gebeurtenissen en symbolen uit de verleden tijd bijvoorbeeld in een ander daglicht komen te staan. Harvey (1990:54) schrijft dat “...such a breakdown of the temporal order of things also gives rise to a peculiar treatment of the past. Eschewing the idea of progress, postmodernism abandons all sense of historical continuity and memory, while simultaneously developing an incredible ability to plunder history and absorb whatever it finds there as some aspect of the present.”

Het doorknippen van de vaste relatie tussen ‘signifier’ en ‘signified’ is in feite een scheiding tussen inhoud (begrip van iets) en vorm (tekens). In de postmoderne architectuur wordt deze gedachte ruimtelijk vertaald waardoor een duidelijke verandering optreedt tegenover de moderne architectuur.

In de moderne architectuur is de vorm van het woongebouw meestal gerelateerd aan de inhoud van een gebouw, de functie. De functie ‘wonen’ wordt echter op een abstracte manier overgebracht: expressieve balkons, grote ramen, verbijzondering bij de entrees, enz. De expressie en de nieuwe esthetiek zouden de mensen bewust moeten maken van het nieuwe, geïndustrialiseerde tijdperk waarin ze zich bevinden.

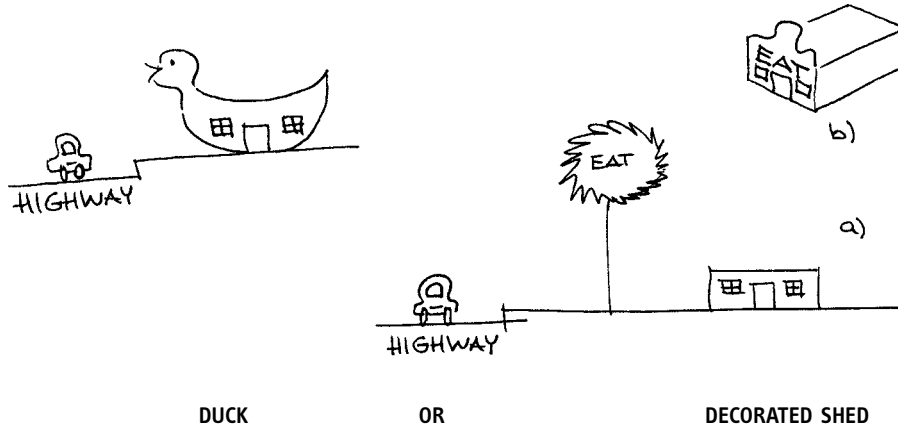
Bij een postmodern woongebouw wordt de vorm los van de inhoud gezien en derhalve ook onafhankelijk daarvan ontworpen. Met andere woorden: vorm is niet meer per se onderdeel van een ‘Gesamtkunstwerk’ maar krijgt een zelfstandige positie toegewezen. Vorm reduceert zich soms tot pure stijlelementen.

De Noorderhof
in Slotermeer
in de Westelijke
Tuinsteden,
Amsterdam.
Stijlelementen
worden onderdeel
van de gevels.

Deze stijlelementen, dan wel imitaties uit het verleden, ornamenten of teksten worden bijvoorbeeld op de gevels aangebracht. Via deze concreet waarneembare symbolentaal communiceert een gebouw met de bewoners. Daardoor is een gebouw tastbaar. Iedereen kan zich de ruimtelijke omgeving eigen maken omdat zij laagdrempelig is neergezet, zo beweren sommige postmoderne architecten.

Na Robert Venturi zijn er twee mogelijkheden de functies van gebouwen 'leesbaar' te maken. Met een 'duck' of een 'decorated shed' zou je bijvoorbeeld de functie restaurant uit kunnen drukken.

Achter de verschillende omgang met vorm en functie gaan twee uiteenlopende opvattingen over de verhouding mens en gebouw schuil. In het boek 'Learning from Las Vegas' (1978) beweren de postmodernisten Robert Venturi, Denise Scott Brown en Steven Izenour dat de symboliek van ornamenten, die oppervlakkig aan een gebouw zijn aangebracht, de identificatie van mensen met gebouwen eerder tegemoet komt dan architectonische, driedimensionale vormtaal. Robert Venturi merkte 1972 in 'The New York Times' op dat "...Disney World is nearer to what people want than what architects have ever given them."³¹

Het postmoderne mensbeeld is dat mensen uit zichzelf geen diepgaande behoeftes hebben. Daarom zou men niet meer moeten zoeken naar een diepgaande vervulling ervan. De postmoderne mens heeft het opgegeven naar antwoorden te zoeken waarom de samenleving gefragmenteerd en vergankelijk is. "Contrived depthlessness" [...] describes postmodern architecture, and it is hard not to give credence to this sensibility as the overwhelming motif of postmodernism, [...]. Attention to the surfaces has, of course, always been important to modernist thought and practice [...], but it has always been paralleled by the kind of question that Raban posed about urban life: how can we build, represent, and attend to these surfaces with the requisite sympathy and seriousness in order to get behind them and identify essential meanings? Postmodernism, with its

resignation to bottomless fragmentation and ephemerality, generally refuses to contemplate that question” stelt Harvey (1990:58-59).

De weg naar een postmoderne volkshuisvesting

Cruciaal bij de ontwikkeling van het postmoderne wonen is dat het een reactie is op de principes van het moderne wonen. De constatering dat iets mis is met naoorlogse, moderne woonwijken heeft geleid tot een heroverweging van de relatie tussen mens en ruimte, dan wel tussen mens, woning en woonomgeving. De kritiek op het wonen in naoorlogse wijken heeft te maken met postmoderne trends zoals diversiteit van belangen, decentralisatie van macht, verschuiving naar meer marktgeoriënteerde planning, deconstructie van collectieve waarden en tenslotte met het uiteenvallen van gemeenschap. Deze heroverweging had meer voeten in aarde dan op het eerste gezicht deed vermoeden. De mens/ruimte kwestie trok steeds grotere kringen en eindigde bij het principiële vraagstuk welke verhouding het individu met de geïnstitutionaliseerde, moderne maatschappij heeft (moest hebben).

Tijdens het laatste CIAM congres, 1956 in Dubrovnik, werd het rationalisme van de ‘functionele stad’ openlijk in twijfel getrokken. Een andere benaderingswijze van de stedenbouwkundige opgave verving de vier sociaal ruimtelijke functies wonen, werken, recreatie en vervoer. De actieradius van het individu werd het vertrekpunt van het te maken ontwerp. De mens in zijn woning is deel van de straat en die is wederom deel van de wijk dat deel is van de stad. Aldo van Eyck, Alison en Peter Smithson en andere kersverse leden van CIAM trachten daarmee een betere relatie tussen fysieke en sociaal-psychologische behoeften te vinden. De moderne gereedschapskist bevatte onvoldoende middelen om de complexiteit van de naoorlogse, stedenbouwkundige problemen tegemoet te treden. De identiteit van bewoners binnen hun stadswijk zou verloren gaan, zo werd gesteld op CIAM VIII. “De mens vereenzelvigd zich gemakkelijk met zijn eigen woning maar niet zomaar met de stad waarin deze zich bevindt. “Ergens thuishoren” is een fundamentele emotionele behoefte – en de associaties die met deze behoefte verbonden zijn, zijn de eenvoudigste die men zich denken kan. Uit “het thuishoren” – identiteit – vloeit de verrijkende

ervaring van nabuurschap voort. Het korte smalle straatje in een krottenwijk slaagt, waar ruim opgezette stadssaneringen vaak mislukken.”³²

De heroriëntatie op de naoorlogse stedenbouwkundige opgave leidde in 1959 tot de officiële opheffing van CIAM en diens opvolging door TEAM 10, onder leiding van jonge ex-CIAM leden. Vanaf eind jaren vijftig werkten zij continu aan concepten die de ‘stedelijke identiteit’ zouden moeten bevorderen. In ‘The Doorn Manifesto’ schreven de architecten van TEAM 10³³ “what exactly are the principles from which a town is to develop? The principles of a community’s development can be derived from the ecology of the situation, from a study of the human, the natural and the constructed, and their action on each other.”³⁴ ‘Habitat’ is hét toverwoord en “is concerned with the particular house in the particular type of community.”³⁵

Hoe deze relatie er uit moest zien heeft binnen TEAM 10 nogal wat discussie opgeleverd. Vanaf midden jaren zestig zijn tal van fracties ontstaan. Iedere fractie heeft verschillende antwoorden op de ‘habitat’ gegeven.³⁶ Eigenlijk bestond TEAM 10 alleen nog in naam. Aldo van Eyck heeft bijvoorbeeld de problemen van de massawoningbouw scherper dan anderen aan de kaak gesteld. Hij wees in verschillende geschriften op de rol van moderne architectuur bij de uitroering van ‘stijl’ en ‘plek’. De naoorlogse Nederlandse stedenbouw vond hij een ‘georganiseerd, onbewoonbaar nergens’.

Van Eyck en anderen ondergingen eind jaren zestig, net als veel andere deskundigen, een politisering. Probleemstellingen uit het eigen vakgebied werden in verband gebracht met politieke vraagstukken. Samen met de TEAM 10 leden Shadrach Woods en Giancarlo de Carlo uitte hij sympathie voor de studentenbeweging en onderschreef onderstaande gedachten, zoals geformuleerd door De Carlo: “Vandaag, veertig jaar na het congres, constateren we dat die voorstellen van toen huizen en wijken en voorsteden en vervolgens complete steden zijn geworden, allemaal tastbare uitingen van een misbruik dat eerst jegens de armen en daarna ook jegens de niet-zo-armen werd gepleegd: culturele alibi’s voor schaamteloze economische speculatie en botte politieke ineffectiviteit. [...] Toch hebben we het recht om te vragen “waarom” wonen zo goedkoop mogelijk en bijvoorbeeld niet eerder duur zou moeten zijn; waarom wij huizen, in plaats van ze met de grootste moeite tot een minimum aan oppervlakte, dikte en materiaal te reduceren, niet ruim, goed beschermd, geïsoleerd, gerieflijk en goed ingericht

zouden maken, [...]. Niemand kan zich in feite tevreden stellen met een antwoord dat zich beroept op de schaarste aan beschikbare middelen, nu we allemaal weten hoeveel er wordt besteed aan oorlogen, aan de bouw van raketten, aan ruimtevaart [...] enz.” (Frampton 1995 [1980]:332).

De opvoeding van het ‘volk’ tot mondige burgers werd als remedie voorgesteld tegen paternalistische ontwerpen van de woonomgeving van bovenaf.

Opinion leaders in de jaren zestig

In Nederland heeft de architect John Habraken (1961) de ideeën van TEAM 10 uitgewerkt in zijn boek ‘De dragers en de mensen, het einde van de massawoningbouw’. Daarin stelt hij dat de ‘natuurlijke’ relatie tussen mens en huisvesting is verstoord. Willen mensen een verbinding met de omgeving aangaan dan moeten zij zich ruimte eigen kunnen maken. De massawoningbouw, zo stelde Habraken, reduceert de activiteit ‘wonen’ op de passieve consumptie van een kant-en-klaar product. Daarom moeten alle nieuw te bouwen woningen in principe zelfstandige woningen zijn. Hij pleit voor een ‘drager’: een structuur waarbinnen zich een aantal woningen laat samenstellen, die onafhankelijk van elkaar gebouwd, verbouwd of afgebroken kunnen worden.³⁷

Daarnaast komt uit het boek van Habraken de gelijktijdigheid van een moderne opvatting en een postmoderne opvatting over wonen naar voren. Postmodern is de afwijzing van universele waarheden die worden verspreid via wetenschappelijke statistieken om het huisvestingsprobleem op te lossen en de deconstructie van het begrip wonen (‘iedereen denkt er anders over en de definitie moet bij de bewoners worden gelegd en niet bij de overheid’). De pretentie om burgers aan de planning van hun eigen woning te laten participeren is postmodern.

Tegelijkertijd draagt Habraken een structurerende, technische oplossing aan voor bovengenoemd probleem. Hij stelt de dragerwoning voor. Dat principe werkt hij nauwgezet uit. Daarmee houdt hij vast aan de stuurbaarheid van de menselijke activiteit ‘wonen’ en voert uiteindelijk de moderne opvatting over wonen de boventoon. Anders gezegd formuleert Habraken een compromis tussen de postmoderne kritiek van TEAM 10 en het moderne vooruitgangsgeloof van een maakbare samenleving.

Naast Habraken hebben zich ook andere deskundigen beziggehouden met de kwestie mens – ruimte. Bijvoorbeeld werd er in 1969 een congres gehouden tijdens de Katholieke Studentendagen aan de KU Tilburg. Uitgangspunt van dit congres was methoden te vinden om participatie van burgers tijdens het planproces te vergroten. Manieren hiervoor werden enerzijds gezocht in de aanpassing van het bestuurlijke bestel van steden en gemeenten (A. Brasz in Nauta 1969). Anderzijds wilde men de burger kennis verschaffen over ruimtelijke en bestuurlijke processen (H. van Leeuwen in Nauta 1969). Ook op dat congres worden postmoderne ideeën geformuleerd. Men pleitte voor een zo breed mogelijke spreiding van macht en kennis onder de bevolking. De paternalistische deskundige die voor de bewoners bepaalt wat wel of niet goed voor hen is, is niet meer aan de orde. Zélf verantwoording dragen voor de eigen omgeving was het credo. Opvallend is dat ondanks deze postmoderne ideeën de ‘fragmentatie’ van kennis, macht en verantwoordelijkheden niet werd gewenst maar de samenhang werd benadrukt. Habraken vond dat er “...op gegeven moment een samenhang is van verantwoordelijkheden (en dus bemoeienissen) van de gemeenschap tot en met het individu toe. [...] En dat is wat ik noem de integriteit van de stad” (Habraken in Nauta 1969:194). Postmoderne tendensen werden geïntegreerd in een modern programmatisch perspectief. De socioloog Frans Grünfeld publiceerde 1970 zijn proefschrift ‘Habitat and Habitation’. Daarin heeft hij het concept van ‘lifestyle’ uitgewerkt. Hij definieert ‘lifestyle’ als “that part of the culture that is recognized and accepted as a guiding principle of behaviour” (1970:5). Hij voegde het culturele aspect aan de menselijke woonbehoefde toe aan de tot die tijd gehanteerde moderne, functionele behoeften van de mens. Dat was een vernieuwende gedachte: Woongedrag van bewoners werd gecategoriseerd naar aard van het woonmilieu, sociaal-economische structuur, naar leeftijd en gezinsstructuur. Daardoor, zo stelde Grünfeld, zou een betere ‘match’ tussen bewoner en woonomgeving mogelijk worden, immers schieten moderne, puur rationeel functionele categorieën van woongedrag tekort om de identificatie tussen bewoners en woonomgeving te bereiken.

Leidde deze kritiek tot een structurele verschuiving van modern naar postmodern denken over wonen in de jaren zeventig? Ik denk van niet, gezien het feit dat de post-

moderne ideeën van Habraken en andere deskundigen van begin af aan geïntegreerd waren in hun principieel modernistische opvatting over wonen. Zij hadden niet tot doel om de productie en verdeling van woningen te decentraliseren. Zij streefden een verruiming van moderne mogelijkheden na. Ondanks dat we niet van een principiële verandering kunnen spreken, hadden postmoderne ideeën wel partiële consequenties.

Postmoderne tendensen in een moderne volkshuisvesting tot 1980

Eén ervan was dat in navolging op de ideeën van Habraken in 1964 de Stichting Architecten Research (SAR) werd opgericht met het doel de besluitvorming rondom de woningbouwproductie een nieuwe impuls te geven³⁸. De bewoner moest er een centrale rol in vervullen. De ‘drager’ werd vertaald naar een draagstructuur (casco) die met inbouwpakketten kon worden ingevuld. Bewoners kregen de mogelijkheid uit verschillende inbouwpakketten te kiezen of soms onderdelen van de vaste structuur te laten veranderen.

Daarnaast is vooral door de ontwikkelingen rond de stadsvernieuwing in de jaren zeventig de invloed van de bewoners op bouwprocessen gegroeid. Het betrof niet alleen concrete bouwplannen, maar ook woonlasten, subsidiëring en woningtoewijzing.

In praktijk heeft men verschillende manieren gevonden om participatie te structureren. Noud de Vreeze noemt vier strategieën die het meest vanaf de jaren zestig werden toegepast: “...procedures waarin inspraak en (partiële) medezeggenschap over het ontwerpproces wordt gewaarborgd, vormen van zelfwerkzaamheid bij de bouw en de indeling van woningen, vormen van belangbehartiging en onderhandelingen door vertegenwoordigende organisaties van bewoners en ten slotte de marketing en woningbehoefteonderzoeken” (De Vreeze 1993:485).

De kritiek op uniformiteit en saaiheid van moderne woonwijken heeft ook het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening bereikt. Minister Schut stelde in 1968 een subsidie ter beschikking voor experimentele woningbouw. Men streefde naar een grotere variatie in de artistieke en functionele vormgeving van woningen zowel in stadsvernieuwingsgebieden, groeikernen als in uitbreidingswijken. Tot de subsidiestroom in 1979 werd stopgezet³⁹, zijn circa 12.000 ‘experimentele’ woningen gereali-

seerd die bijzonder waren hetzij door hun gevarieerde beeldkwaliteit hetzij door de combinatie van woningen en andere stedelijke functies. De invloed van deze projecten op de 'normale' woningbouw is echter beperkt gebleven.

In het overheidsrapport 'Gewoon wonen' (1979) concludeert men dat bij gewone bouwprocessen het gebrek aan goede informatie over de toekomstige bewoners, het kostenplaatje, de bemoeizucht van controlerende instanties en het gebrek aan deskundigheid bij de gemeentelijke overheid al belemmering genoeg veroorzaakt. Des te moeilijker wordt het, niet-gestandaardiseerde woningbouwprojecten in praktijk om te zetten (De Vreeze 1993:362).

Moderne volkshuisvesting heeft postmoderne tendensen geïntegreerd. De participatiebeweging heeft bijvoorbeeld sporen achtergelaten. Zij verloor al gauw haar spontane karakter en protesten werden vertaald naar gereguleerde inspraakprocedures. De initiatieven van Habraken en de SAR hebben weliswaar geleid tot flexibele bouwsystemen en een grotere keuzevrijheid van de bewoners. Maar toch waren de meeste opgeleverde woningen gestandaardiseerde producten. Men kan de productie van woningen in die tijd niet gedecentraliseerd noemen. Tot ver in de jaren tachtig nam de overheid de leiding wat betreft het bouwprogramma, de te bouwen woningaantallen, de woonruimteverdeling en de gerichte object- en subjectsubsidiëring. Daarmee hield zij de belangrijke instrumenten voor centrale sturing in handen.

Voortgezette fragmentatie van de volkshuisvesting

Begin jaren tachtig loopt de conjunctuur terug. De overheid heeft een financieringstekort. De versterking van de marktsector wordt als hét middel tot bevordering van economische groei gezien. De overheid wil de uitgaven in de volkshuisvesting fors terugschroeven. Enneüs Heerma, staatssecretaris van VROM van 1986 tot 1994, herordent bevoegdheden en verantwoordelijkheden zowel tussen de verschillende bestuurlijke niveaus als tussen overheid en burger. De nota 'Volkshuisvesting in de jaren negentig' (1989) schrijft de privatisering van woningbouwcorporaties, de subsidiëring door fondsen, de decentralisatie van bevoegdheden naar lagere bestuursniveaus en de bevoor-

dering van het marktmechanisme voor (Nota VROM 1989). Priemus (1997:2) geeft aan dat gemeenten vervolgens publieke verantwoordelijkheden voor de volkshuisvesting herontdekken. Zij eisen meer macht en middelen om problemen aan de onderkant van de woningmarkt te verhelpen. Daardoor is de basis gelegd voor 'postmodern lokaal volkshuisvestingsbeleid', zo stelt hij. De rijksoverheid trekt zich echter niet volledig terug uit het volkshuisvestingsbeleid. Zij bepaalt de grote lijnen van huurprijsbeleid en woonruimteverdeling (vgl. Huisvestingswet 1993).

De bevordering van de 'vrije' markt heeft voor de waardering van woonlocaties directe gevolgen. Nieuwbouw en exploitatie van sociale woningbouw op gewilde, dure locaties bijvoorbeeld wordt steeds minder toegepast. De Zwarte Madonna in Den Haag is daar een voorbeeld van. De exploitatie van gebouwen op bijzondere locaties betekent voor ontwikkelaars een hoge verdien capaciteit en de overheid dekt onrendabele investeringen op deze plekken niet meer af door subsidiëring. Het egalitair principe voor de verdeling van woningen wordt losgelaten en het begrip 'gelegitimeerde ongelijkheid' is geen taboe meer. Naast het economische argument voor de toepassing van het marktmechanisme komt een ideologisch argument naar voren: flexibiliteit en ontplooiingsmogelijkheden van individuen worden belemmerd door een te grote afhankelijkheid van de overheid. Van der Cammen en De Klerk (1996: 219) duiden aan dat "...binnen deze gedachtegang [van flexibilisering] grotere verschillen in inkomen acceptabeler [zijn] geworden en meer oog [is] ontstaan voor verschillen in prijs-kwaliteitsverhoudingen van vestigingsplaatsen; omdat klanten ernaar vragen."

De 'nieuwe' verhoudingen in het woningbouwbeleid worden in marktgeoriënteerde concepten vertaald. De midden- en hogere inkomensgroepen, de ouderen met een goed pensioen en de twee verdieners worden de geherwaardeerde doelgroepen. In 1992 worden meer woningen in de vrije sector gebouwd dan in de gesubsidieerde sector. Dat is sinds 1945 niet meer het geval geweest.

Postmoderne kritiek op de gestandaardiseerde woning, dan wel op de gebrekkige relatie tussen mens en zijn directe woonomgeving gaan gelijk op met de economische veranderingen. De postmoderne kijk op de woning maakt deel uit van veranderde consumptiepatronen. Lash en Urry (1987) beweren dat de woning als marktproduct een dieperliggende maatschappelijke betekenis krijgt omdat de consumptie van

producten onderdeel uitmaakt van de individuele identiteit en de persoonlijke leefstijl. Vooral omdat het gemiddelde welstandniveau vanaf de jaren zestig enorm is gestegen en de keuzevrijheid voor het ene of andere product heeft toegenomen. De socioloog Pierre Bourdieu (1979) gaat ervan uit dat de leefstijl het verlengde van de ‘habitus’ van personen of groepen is. Met andere woorden: ‘habitus’ drukt de vaardigheid uit bepaalde dingen om zich heen te verzamelen en te consumeren, en tegelijkertijd door de selectieve verzameling en consumptie een eigen plek op de maatschappelijke ladder te construeren (dus zichzelf classificeren). De classificatie is cruciaal voor de vorming van de eigen identiteit.

Heft in eigen hand - maar dan wel voorspelbaar

Architecten en beleidsmakers bepleiten geclassificeerde praktijken door particulier opdrachtgeverschap te stimuleren. Deze trend wordt enerzijds van bovenaf geïnitieerd (vgl. Nota 1989) en anderzijds door sommige deskundigen ruimhartig begroet en uitgewerkt. De architect Carel Weeber pleit in zijn nogal polemisch opgezet boek ‘Het Wilde Wonen’ (1998) voor de bouw van veel meer vrijstaande woningen. Individueel particulier opdrachtgeverschap en vooral nog meer marktgeoriënteerde productie is het antwoord dat Weeber geeft op de gebrekkige relatie tussen mens en woning. De identificatie met de woonomgeving wordt enorm vergroot door een eigen inbreng bij de vormgeving van de woning mogelijk te maken, zo stelt Weeber en - bijna veertig jaar eerder - Habraken.

Het verschil tussen Habraken en Weeber is ondanks hetzelfde vertrekpunt groot. Habraken stelt voor de eigen inbreng te vergroten door de moderne technische mogelijkheden te optimaliseren en dat binnen de grenzen van het toenmalige volkshuisvestingsbeleid te doen. Weeber roept het ‘einde van de volkshuisvesting’ uit die ruimschoots plaats zou moeten maken voor verdere fragmentatie en individueel initiatief van onder af. Hij schrijft (1998:56): “Het wilde wonen verdraagt geen eindbeeld- en blauwdrukplanning, geen top-downregie noch controle, maar berust op zelfbestuur op verschillende schaalniveaus.”

bron schema: Weeber 1998
"Het Wilde Wonen".

Na Carel Weeber moeten de bewoners maximale mogelijkheden krijgen om hun eigen woning samen te stellen. Met een bouwsysteem bestaande uit enkele modules zou je dit kunnen bewerkstelligen binnen de geïndustrialiseerde woningbouwproductie.

Daarnaast geeft zijn betoog blijk van postmodern denken: de acceptatie van een onvoorspelbare toekomst (1998:62), geen planning van bovenaf, maar het bouwproces staat centraal (p.56), de afwijzing van een metatheorie en de omarming van het alledaagse (p.86).

'Het Wilde Wonen' vertegenwoordigt één uiteinde van het continuüm tussen 'staats-toezicht' en 'marktvrijheid', namelijk een markt die niet meer wordt gestuurd door een overheid. Weebers ideeën worden partieel geïntegreerd in de overheidsnota 'Nota Mensen, Wensen, Wonen' (2000).

Het is duidelijk dat de overheid zich terug wil trekken en minder sturing wil geven aan de woningmarkt. De burger is het centrale element in die nota. Men streeft naar 65% eigen bezit in het jaar 2010 waarbij 33% van de nieuwbouw door particulier opdrachtgeverschap zou moeten worden uitgevoerd. Tegelijkertijd wordt de ongebreidelde uitbreiding van wijken door particulier initiatief aan banden gelegd door het feit dat bouwgrond een schaars goed is, bestemmingen van gebieden vastgelegd zijn en grondeigendom een potentiële verdiencapaciteit betekent. Enerzijds verschuift de verantwoordelijkheid van overheid naar burger omdat een toenemend beroep op de

zelfredzaamheid van de burger wordt gelegd. Of anders gezegd: de persoonlijke financiële draagkracht wordt steeds belangrijker als het gaat om de verovering van bepaalde soorten woning op bepaalde plekken. Anderzijds blijft er een sterke behoefte om grondgebruik te plannen en de ontwikkeling en beperking van wijken te voorspellen. Een tweede maatschappelijke trend die geclassificeerde praktijken bevordert is differentiatie van woningen en woonmilieus. Arnoldus en Musterd duiden aan dat een woonmilieu niet alleen de kenmerken van de woning zelf betreft maar ook de fysieke en sociale woonomgeving. Belangrijk is "...de aanwezigheid van bepaalde voorzieningen, de ruimtelijke opbouw van een wijk en de sociale samenstelling ervan. Het begrip biedt derhalve een instrument waarmee getracht wordt woonwensen ten aanzien van woning en woonomgeving te combineren." (idem 2000:18)

De woning is onderdeel geworden van een leefstijl die mensen op na (willen) houden. In het postmoderne denken neemt de leefstijlgedachte een belangrijke plaats in. De sociologen Kullberg en Van der Wouden bevestigen de theorie van Bourdieu en duiden aan dat "...voor denkers over de postmoderne samenleving [...] het belang van leefstijlen veel groter [is dan voor moderne denkers] en de leefstijlen een actievere rol spelen.[Omdat de] maakbaarheid van de eigen identiteit via de stilering van het leven [plaatsheeft]."⁴⁰ Gevolg van de toegenomen differentiatie van woonwensen is de tegendraadse reactie deze differentiatie weer te reduceren middels categorisering. Zodoende hebben talrijke commerciële onderzoeksbureaus vanaf begin jaren negentig meetmodellen ontwikkeld om woonvoorkeuren te labelen.⁴¹ Juist omdat de woning een te kopen (huren) marktproduct is geworden en mogelijkheid biedt de eigen maatschappelijke positie te construeren, willen aanbieders de voorkeuren van woonconsumenten nauwkeurig kennen om de afzetbaarheid te kunnen voorspellen. Leefstijlonderzoek is een instrument om productkeuzes te voorspellen. Interesse in de voorspelbaarheid en sturing van wijkontwikkeling en grondbeheersing heeft niet alleen de overheid maar ook marktpartijen die hun afzetrisico's willen beperken.

VOETNOTEN

²⁹ geciteerd in: Van der Cammen & De Klerk (1993), p.162

³⁰ een onderscheiding die oorspronkelijk Ferdinand de Saussure in de 19^e eeuw heeft ontwikkeld en waarop Derrida kritiek had.

³¹ Venturi in **New York Times**, 22-10-1972, in: Harvey (1990:60)

³² commentaar van CIAM-leden Van Eyck, Bakema, Candillis. Geciteerd in: Frampton (1995 [1980]), p.335.

³³ de deelnemers van TEAM 10 in de jaren zestig waren: J.B. Bakema, A. van Eyck (Nederland), G. Candillis, S. Woods (Frankrijk), A.& P. Smithson, John Voelcker (Engeland), J. Soltan (Polen), G. Grung (Noorwegen), R. Erskine (Zweden), J. Coderch (Spanje).

³⁴ Smithson, A. (ed.) (1962), "Team 10 Primer", in: **Architectural Design**, nr.12, p.559-602, p.587.

³⁵ idem, p.587, punt 3 van het Doorn Manifesto

³⁶ In Engeland ontwierpen Buckminster Fuller, en de Archigram-groep 'high-tech' science-fiction architecturen ('Plug-in City'), in Frankrijk hield men zich bezig met 'l'architecture mobile', enz.

³⁷ In de Verenigde Staten houdt Jane Jacobs op hetzelfde moment een vergelijkbare mening op na. In haar boek **The Dead and Live of Great American Cities** betreft zij de gebrekkige relatie tussen mens en moderne woonomgeving. Haar argumentatie stoelt op haar observatie dat de alledaagse gebruikswaarde van moderne woningbouw zeer te wensen overlaat. Zij beweert dat de modernisten "operate on the premiss that people seek the sight of emptiness, obvious order, and quiet. Nothing could be less true. People's love of watching activity and other people is constantly evident in cities everywhere." (idem: 2000 (1961):47)

³⁸ Hierbij ging het met name om nieuwbouwwijken.

³⁹ 1979 is het experimentenbeleid herzien en de Stichting Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV) in het leven geroepen die tot op heden bestaat

⁴⁰ Kullberg, J. & Wouden, Ries van der (2002) in S&RO, nr.6, p.13

⁴¹ zoals Motivaction, NFO-Trendbox, SmartAgent of NIPO

4 OPINION LEADERS EN HUN SPREEKBUIZEN

De tijdschriften

Uit bijna alle tijdschriften die over stedelijke vernieuwing gaan - steekproefpopulatie genoemd - zijn drie tijdschriften select gekozen: de 'Tijdschrift voor de Volkshuisvesting' (TvdV), 'Stedebouw en Ruimtelijke Ordening' (S&RO) en 'AEDES'. Voor de keuze van de tijdschriften was de vraagstelling doorslaggevend. De tijdschriften worden steekproef-eenheden genoemd. Uit die tijdschriften heb ik artikelen geselecteerd die ik op een modern, dan wel postmodern, denkbeeld wil onderzoeken. De artikelen zijn de waarnemingseenheden.

De gekozen tijdschriften zijn verschillend van opzet. De systematische beschrijving van de bronnen doe ik met behulp van de 'wie-wat-hoe-waarom-welk effect' vragen. Deze methode heeft Holsti (in: Guba 1988:244) ontwikkeld. Er worden 'vragen' aan de documenten gesteld. Naar aanleiding van die vragen stel ik een datamatrix op. De datamatrix bevat drie hoofdcategorieën: I. Documentenkenmerken, II. Inhoud van de artikelen, III. Vormaspecten van de artikelen.

Opvallend is, dat de tijdschriften 'Tijdschrift voor de Volkshuisvesting' (TvdV) en 'Stedebouw en Ruimtelijke Ordening' (S&RO) dezelfde uitgever hebben, namelijk het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting (NIROV). Het NIROV is de opvolger van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw (NIVS), opgericht in 1918. Het gaat hierbij om een onafhankelijke vereniging voor de bevordering van een hogere en duurzame kwaliteit van de leefomgeving.⁴²

TABEL 3 KENMERKEN VAN DE GEKOZEN TIJDSCHRIFTEN

DOCUMENTKENMERKEN			
1 naam tijdschrift	AEDES magazine (AEDES)	Tijdschrift voor de Volkshuisvesting (TvdV)	Stedebouw en Ruimtelijke Ordening (S&RO)
2 jaar	2002	2002	2002
3 hoe vaak	21x per jaar	6x per jaar	6x per jaar
4 uitgever	AEDES	NIROV (Jaap Modder)	NIROV (Jaap Modder)
5 hoofdredacteur	Harry Klieverik	Jan van der Moolen	Zef Hemel
6 rubrieken	Actueel AEDES-opinie Architectuur Gewikt & gewogen Platform X aantal vragen over... Nieuws Column Signalementen	Redactioneel Ingezonden artikelen Recensies Signalementen Netwerk Agenda	Actueel Ingezonden artikelen Recensies Kalender Het netwerk
7 rubriek(en) waaruit artikelen zijn geselecteerd	Architectuur, AEDES-opinie	Ingezonden artikelen	Ingezonden artikelen
8 lezer (verwacht)	sociale verhuurders, huurders, onderzoekers	volkshuisvesters, stedenbouwkundigen, onderzoekers, vormgevers	stedenbouwkundigen, onderzoekers, architecten, vormgevers
9 welk effect	voorlichting, informatie, doet onderzoek en productontwikkeling	informatie vakdiscussie nieuwste ontwikkelingen	informatie vakdiscussie nieuwste ontwikkelingen
10 overige eigenschappen tijdschrift	belangenbehartiger, brancheorganisatie van de 620 corporaties in Nederland, fungeert als werkgeverorganisatie	bevordering samenwerking professionals	bevordering samenwerking professionals
11 bijzonderheden in de opmaak van het tijdschrift	A4 glanspapier foto's over personen mannen in pakken technisch-zakelijk	A4 gewoon papier kleurrijk foto's gebouwen en mensen	A4 glanspapier super glossy professionele foto's mode magazineachtig verleidelijk

De tijdschriften TvdV en S&RO hebben een lange gemeenschappelijke geschiedenis. Het 'Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw' werd in 1919 voor het eerst gepubliceerd. Zij bleef, met onderbrekingen, verschijnen tot 1957. Daarna noemde men het tijdschrift 'Stedebouw en Volkshuisvesting'. Vanaf 1997 is het verband tussen stedenbouw en volkshuisvesting losgelaten en men heeft twee onafhankelijke tijdschriften van gemaakt: de 'Tijdschrift voor de Volkshuisvesting' en 'Stedebouw en Ruimtelijke Ordening'.

Het 'AEDES-magazine' is bijna net zo oud als de andere twee tijdschriften. In 1931 verscheen het tijdschrift voor het eerst onder de naam 'De woningbouwvereniging'. Veertig jaar later werd het tijdschrift 'Woningraad' genoemd. Het tijdschrift was sindsdien de spreekbuis van de 'Nationale Woningraad' (NWR). In 1998 fuseerde de NWR met het NCIV, de koepel van woningcorporaties en 'Woningraad' heet nu 'AEDES'. Het woord 'aedes' is Latijns en betekent 'een huis met veel kamers'.⁴³

De TvdV en S&RO zijn twee schriftelijke documenten die erg op elkaar lijken. Beide tijdschriften vinden zichzelf onafhankelijk. Dat betekent dat zij zich niet als belangenbehartiger voor een bepaalde partij opstellen. Zij publiceren voornamelijk artikelen geschreven door deskundigen op het gebied van planologie, volkshuisvesting, stedenbouw, architectuur en sociologie. De uitgever wil met deze twee tijdschriften de 'samenwerking tussen professionals' bevorderen.

De twee bronnen zijn weliswaar geen belangenbehartigers, maar zij vertegenwoordigen wel een bepaalde opvatting. Zij bieden de mogelijkheid tot schriftelijke uitwisseling van standpunten. Deze standpunten zijn in de meeste gevallen gebaseerd op onderzoeksresultaten. Aanvaarde wetenschappelijke methoden doen deze onderzoekresultaten ontstaan. Impliciet vindt de redactie dat wetenschappelijk onderzoek noodzakelijke en nuttig is. Daardoor zijn beide bronnen in principe modern van opzet. Wetenschappelijke theorie wordt als hét middel gezien om oplossingen te vinden voor sociaalruimtelijke problemen. De taal is ingewikkeld en het tijdschrift staat vol met vaktermen.

AEDES fungeert daarentegen als belangenbehartiger voor woningbouwcorporaties. Daarnaast wijst men in het colofon op het feit dat men ook een werkgeversorganisatie is. Personeel en redactieleden schrijven de tijdschriftartikelen. Sommige artikelen zijn op interviews met professionals gebaseerd. Zij schrijven nooit zelf in AEDES. De toon

van het magazine is minder wetenschappelijk en meer praktijkgericht. AEDES bevat veel informatie die voor corporaties relevant is. Het magazine verschijnt 21 keer per jaar, de andere twee tijdschriften zes keer per jaar.

Uit de geselecteerde artikelen komt de impliciete doelstelling van de AEDES-redactie naar voren: prestaties van woningbouwcorporaties met betrekking tot herstructurering worden systematisch naar voren gehaald. Dat uit zich in de taal. Uitdrukkingen als “flinke investering” of “een krachtige herstructurering” gebruikt men vaak. Daarnaast wordt de noodzaak tot verbetering van naoorlogse wijken benadrukt (“vernieuwing is een must”). Resultaten van herstructurering stelt men in een mooi daglicht (“Van lelijk eendje tot mooie zwaan”, “opnieuw een wijk met status”, “...tovert flats om in een hoogwaardig wooncentrum”).

In alle drie tijdschriften wordt de mening van bewoners en van de overheid alleen indirect weergegeven. De auteurs verwijzen met andere woorden wel naar de rol van bewoners en overheid tijdens een herstructurering, maar bewoners zelf zijn niet aan het woord. Vertegenwoordigers van de overheid schrijven, op één uitzondering na, niet zelf over de eigen opvattingen.

Auteurs en artikelen

Ik heb achtentwintig artikelen gevonden die relevant zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvragen. Het aantal artikelen is niet gelijk verdeeld over de drie bronnen. Tabel 5 geeft het aantal en de verdeling van de artikelen weer.

TABEL 4 AANTAL ARTIKELEN PER TIJDSCHRIFT

SOORT TIJDSCHRIFT	AANTAL ARTIKELEN
AEDES (Magazine woningbouwcorporaties)	12
TvdV (Tijdschrift voor de Volkshuisvesting)	9
S&RO (Stedebouw en Ruimtelijke Ordening)	7
Totaal	28

De artikelen hebben gemiddeld drie A4 pagina's tekst (exclusief foto's), dus zijn er rond 84 pagina's tekst geanalyseerd. Verschillende deskundigen⁴⁴ komen in de tijdschriften aan het woord.

Tabel 5 geeft de functies van de auteurs weer. Freelance-journalisten of redactieleden van de uitgevers hebben veertien van de achtentwintig artikelen geschreven. Daarbij gaat het met name om redactieleden van AEDES. Negen artikelen zijn door onderzoekers geschreven waarbij soms twee of drie onderzoekers aan één artikel hebben gewerkt. Drie artikelen zijn geschreven door bouwkundigen en één artikel is door twee beleidsmedewerkers op papier gezet.

TABEL 5 FUNCTIE VAN DE AUTEURS, 'DESKUNDIGEN' GENOEMD

FUNCTIE	AANTAL SCHRIJVERS	AANTAL ARTIKELEN	INSTITUUT WAARVOOR DESKUNDIGE WERKT
journalist, redactielid, medewerker bij uitgever	9	14	AEDES, S&RO, TvdV
architect, architectuurtheoreticus, stedenbouwkundige	3	3	architectenbureau, TU Delft
onderzoeker	14	9	RIGO, DE LIJN, OTB, ABF Strategie, SCP, UvA, Motivation
beleidsmedewerker	2	1	gemeente Rotterdam
onbekend	1	1	
totaal	29	28	

De datamatrix

Krippendorff (1980) heeft voor de inhoudsanalyse van documenten drie niveaus voor ogen. De steekprofeenheid, de registratie-eenheid en de contextuele eenheid bepalen de ordening van documenten. De steekprofeenheid wordt in dit onderzoek onderzoekseenheid genoemd (vgl. figuur 2) - de tijdschriftartikelen. De registratie-eenheid is het tekstfragment dat informatie bevat over een van de variabelen die ik als onder-

zoeker voor de beantwoording van de onderzoeksvraag van belang vind. De fragmenten zijn thematisch gedefinieerd. De contextuele eenheid is de omringende tekst die nodig is om een registratie-eenheid passend te categoriseren. Thematische registratie-eenheden vallen samen met de contextuele eenheden, zoals in dit onderzoek het geval is. Tabel 6 geeft de hoeveelheid tekstfragmenten per variabele aan. De variabelen hebben de volgende betekenis:

- X1: opvatting over invloed van ruimtelijke inrichting op menselijk gedrag
- X2: uitspraken over toekomst en maakbaarheid
- X3: uitspraken over sloop en verlies
- X4: beeld over bewoners en hun relatie tot andere partijen
- X5: opvatting over relatie individu-wijk en individu-stad
- X6: oordeel over relatie gemeente-corporatie
- X7: oordeel over relatie markt-overheid
- Z1: metaforen
- Z2: redenen herstructurering

TABEL 6 DATAMATRIX, AANTAL TEKSTFRAGMENTEN PER VARIABLE

TIJDSCHRIFT	ARTIKEL	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	Z1	Z2	
Tijdschrift voor de Volks- huisvesting (TvdV)	1	4	1	-	1	5	-	-	1	1	TvdV
	2	3	6	3	6	2	4	1	7	5	22% lege
	3	1	7	1	4	1	5	-	7	8	cellen,
	4	-	8	7	2	1	1	-	3	1	
	5	-	3	9	1	1	-	-	18	4	
	6	1	10	-	1	3	12	10	17	4	267
	7	-	1	-	6	2	-	9	8	4	fragm.,
	8	9	7	1	1	1	-	-	-	1	cellen
	9	2	2	3	4	1	-	3	-	1	81
AEDES magazine	10	3	3	-	2	2	1	-	6	1	AEDES
	11	1	1	1	-	6	-	2	3	4	24%
	12	1	2	-	1	5	-	-	8	1	lege
	13	-	2	4	1	5	1	-	1	1	cellen
	14	1	2	3	8	2	1	-	9	2	
	15	1	1	1	1	7	-	-	5	1	
	16	-	4	4	5	5	4	-	3	1	
	17	-	-	3	2	5	1	-	4	-	
	18	1	-	3	1	2	-	-	7	2	253
	19	1	4	1	1	2	2	1	8	2	fragm.,
	20	1	2	6	3	-	-	4	16	-	cellen
21	2	7	1	3	-	2	1	12	-	108	
Stede- bouw en Ruimtelijke Ordering (S&RO)	22	1	1	2	1	3	-	-	2	-	S&RO
	23	-	1	-	3	9	-	1	15	-	41%
	24	3	7	-	2	4	-	-	3	-	lege
	25	-	15	-	-	8	-	1	1	-	cellen,
	26	2	3	10	-	8	-	-	2	-	143 frag.
	27	1	3	-	-	1	-	-	8	-	cellen
	28	3	4	2	5	4	-	1	2	1	63
totaal	42	107	65	65	95	34	34	176	45	663	
lege cellen	8	2	9	4	2	17	17	2	9	28%	

- : Geen waarde gevonden die past bij variabele

getal: er zijn in totaal ... waarden (tekstfragmenten) gevonden die passen bij de variabele; percentages zijn afgerond;

Ik maak een onderscheid tussen variabelen (Xi) die betrekking hebben op de inhoud van de artikelen en variabelen (Zi) die ik 'restvariabelen' heb genoemd. Onder de 'restvariabele' heb ik vormaspecten verzameld, namelijk taalbijzonderheden. Tekstfragmenten die naar de reden van herstructurering verwijzen, heb ik onder variabele Z2 gezet. Deze variabelen hebben weliswaar niet direct met de beantwoording van de onderzoeksvraag te maken, maar in de artikelen komen vaak tekstfragmenten voor die juist onder die categorieën passen.

Tekstfragmenten die taalbijzonderheden - metaforen - bevatten, vertonen soms overlapping met de 'gewone' Xi variabelen. Bijvoorbeeld staat de metafoor "drugsportieken" binnen het tekstfragment "Krotten, drugsportieken en eentonige flats verdwijnen en er komen keurige buurten voor terug" dat ik als geheel onder variabele 'uitspraken over toekomst en maakbaarheid' heb gerangschikt. De uitzonderlijk hoge hoeveelheid tekstfragmenten onder Z1 'de metaforen' (176) laat zich daardoor verklaren.

Het aandeel lege cellen in de datamatrix is relatief laag (28%). Het tijdschrift 'Stedebouw en Ruimtelijke Ordening' heeft meer lege cellen (41%) dan het TvdV (22%) of het AEDES magazine (24%). Omgekeerd geredeneerd staan 40% van alle tekstfragmenten (in totaal 663) op rekening van TvdV, 38% wordt door AEDES vervuld en de resterende 22% heb ik in S&RO gevonden.

Over toekomst, wijken en sloop

Het turven van tekstfragmenten in de datamatrix is voor de beantwoording van de onderzoeksvraag niet erg belangrijk, maar zegt ons wel wat over de meest uitgelichte thema's die de artikelen bestrijken. Bovendien is het turven een kwantitatieve controle of de gekozen variabelen geschikt zijn om de bronnen te onderzoeken. Bij een hoog aantal lege cellen had ik andere variabelen moeten kiezen.

Tekstfragmenten die uitspraken over de toekomst en de maakbaarheid bevatten, komen het meest voor. In totaal zijn er 107. Verwijzingen naar de opvatting over de relatie tussen individu en de wijk/de stad komen 95 keer voor. Op de derde plaats staan de variabelen 'uitspraken over sloop en verlies', en variabele 'beeld over bewoners en hun relatie tot andere partijen'. Opvattingen over invloed van ruimtelijke inrichting op het

menselijk gedrag zijn door 45 tekstfragmenten vertegenwoordigd en variabele ‘oordeel over relatie gemeente-corporatie’ en variabele ‘oordeel over relatie markt-overheid’ bevatten ieder 34 fragmenten.

Opvallend is dat auteurs, die in het AEDES magazine schrijven, weinig te melden hebben over de relatie tussen markt en overheid. Onder variabele ‘oordeel over relatie markt-overheid’ vinden we bijna geen waarden. Dat is een aanwijzing dat AEDES in het belang van corporaties ageert die marktpartijen noch overheidsinstellingen zijn.

Auteurs van de gekozen artikelen uit het tijdschrift ‘Stedebouw en Ruimtelijke Ordening’ zeggen op hun beurt niets over de relatie tussen gemeente en corporaties en geven geen reden op voor herstructurering.

Het is opvallend dat de gekozen bronnen uit S&RO van het jaar 2002 wonen en herstructurering alleen vanuit het vraagstuk ‘leefstijlen’ van bewoners benaderen. Tekstfragmenten uit dit tijdschrift bestrijken dan ook voornamelijk uitspraken over de relatie individu-wijk en individu-stad, uitspraken over toekomst en maakbaarheid en oordelen over sloop en verlies.

De waarden zijn regelmatig over alle variabelen verdeeld in het ‘Tijdschrift voor de Volkshuisvesting’. Het lijkt erop dat de gekozen bronnen uit dit tijdschrift alle thema’s in gelijke mate bevat.

Pragmatische en nostalgische modernisten, postmodernisten en indifferenten

Het conceptuele model (figuur 3) van dit onderzoek maakt duidelijk dat iedere variabele (ΣX_i) waarden toegewezen krijgt. De kwalitatieve waarden zijn de tekstfragmenten die verwijzen naar een modern dan wel postmodern denkbeeld. Ik heb dus ieder tekstfragment handmatig gecodeerd met ‘modern’ of ‘postmodern’. De hoeveelheid tekstfragmenten van de ene of andere code geven uiteindelijk een indicatie of de auteur van het artikel een modern of postmodern maatschappijbeeld op na houdt. Een deskundige bijvoorbeeld schrijft

“...Ook het strak uitgevoerde mozaïek van keramische tegels op de gevels, kan in de toekomst zonder veel hak- en breekwerk van vorm veranderen”.⁴⁵

Dit tekstfragment geef ik de code ‘postmodern’ omdat de uitspraak een verwijzing is naar de scheiding tussen vorm en inhoud van een gebouw. Het mozaïek is een oppervlakkig aangebracht symbool waarmee bewoners zich makkelijk kunnen identificeren. De postmodernist Robert Venturi wil de identificatie van mensen met gebouwen vergroten door symbolen aan gebouwen aan te brengen en niet – zoals de modernisten – via architectonische, driedimensionale vormgeving (Venturi 1978). Als ‘postmodern’ beoordeel ik ook het volgende tekstfragment:

“De bewoners moeten vooral voor hun eigen belang op blijven komen. Stedelijke vernieuwing heeft immers rechtstreeks invloed op hun leven. Tegelijkertijd mag van bewoners worden verwacht dat zij verder kijken, rekening houden met anderen en nadenken over hoe hun wereld er over tien jaar uit ziet”.⁴⁶

De redeneertrant herinnert sterk aan het idee van Habraken: de bewoner moet weer invloed kunnen uitoefenen op zijn eigen woonomgeving. Verantwoordelijkheden verschuiven in een postmoderne samenleving van staat naar burger (vgl. Schuyt 2002, college UvA).

De code ‘modern’ geef ik bijvoorbeeld het tekstfragment:

“Om de architectonische kwaliteit en formele eenheid van de nieuwbouw voor de toekomst zeker te stellen, heeft Nijestee de grond onder de woningen niet verkocht aan de eigenaar-bewoners, maar voor dertig jaar in erfpacht uitgegeven. Dit maakt het mogelijk om af te dwingen dat de woningen door de eigenaar-bewoners alleen mogen worden verkocht indien zij in goede staat van onderhoud verkeren. Daarnaast is in het erfpachtcontract vastgelegd dat de vereniging van eigenaren het weinige houtwerk aan de woningen collectief in de oorspronkelijke kleur moet blijven schilderen, tenzij in overleg met de architect en welstand voor het hele project een nieuw kleurschema wordt overeengekomen.”⁴⁷

Ten eerste begroet de auteur de stuurbaarheid van gedrag door ruimtelijke en beleidsmatige middelen en ten tweede legt hij een zekere nadruk op collectiviteit. De uitspraak geeft blijk van een programmatische opvatting van moderniteit.

‘Modern’ is ook het geloof aan een objectieve wetenschapsbeoefening, het geloof aan een stevige oorzaak-gevolg relatie en aan voorspelbare structurele maatschappelijke patronen. De volgende tekstfragmenten zijn voorbeelden ervan.

“Dat het bij de toepassing van leefstijlen vooral zou moeten gaan om een structurele orde die ten grondslag ligt aan culturele waarden”⁴⁸ en “Het is dus niet onomstotelijk bewezen dat de opwaartse mobiliteit wordt veroorzaakt door het wonen in een betere buurt.”⁴⁹

Op deze manier codeer ik de 663 tekstfragmenten. Daardoor is het mogelijk de artikelen vervolgens te categoriseren in modern of postmodern naar gelang de hoeveelheid waarden met een ‘moderne’ of ‘postmoderne’ kleur. Echter in dit onderzoek gaat het om de mening van deskundigen die deze artikelen hebben geschreven. Alle auteurs worden aangeduid met de ‘deskundigen’. In het vervolg worden de meningen van de deskundigen, die door de onderzochte artikelen naar voren komen, omschreven.

Kwantitatieve verdeling van moderne en postmoderne opvattingen

Ik vat de opvattingen van de deskundigen in vier groepen samen. De eerste groep noem ik pragmatische modernisten, de tweede groep zijn de nostalgische modernisten en de derde categorie wordt vervuld door de postmodernisten. Twee deskundigen (twee artikelen) kon ik niet eenduidig toewijzen naar de ene of andere groep. Zij nemen geen standpunt in en blijven indifferent. Daarom noem ik hen de indifferenten.

Onderstaande tabel geeft uitsluitend over de verdeling van de artikelen en het aantal deskundigen.

TABEL 7 VERDELING VAN DE ‘KLEUR’ VAN DE ARTIKELEN EN DE DESKUNDIGEN

	AANTAL ARTIKELEN	AANTAL DESKUNDIGEN
Pragmatisch modern	10	14
Nostalgisch modern	4	4
Postmodern	12	9
Indifferent	2	2
totaal aantal	28	29

Het aantal deskundigen is niet gelijk aan het aantal artikelen, omdat sommige auteurs meerdere artikelen hebben geschreven en sommige artikelen zijn geschreven door meerdere auteurs. Uit tabel 8 blijkt dat 12 van de 28 artikelen postmodern zijn te noemen. De 12 artikelen zijn door 9 verschillende auteurs geschreven. Als we naar het aantal deskundigen kijken, vallen 18 – de nostalgisch modernisten en de pragmatische modernisten samengenomen - van de 29 onder de categorie modern. Iets meer dan de helft van de schrijvers is dus modern te noemen.

Pragmatische modernisten

Auteurs die ik onder de categorie pragmatische modernisten heb samengevat, herkennen duidelijk de toegenomen complexiteit van het moderne maatschappelijke bestel. Inhoudelijk uitgangspunt van het overgrote gedeelte van deze groep is de zoektocht naar wetenschappelijke onderbouwing voor sociale verschijnselen zoals verhuispatronen van mensen (doorstroming, wooncarrière) of culturele verschillen tussen woonmilieus. Daarbij zijn de auteurs van mening dat de toegenomen maatschappelijke complexiteit zijn weerklank moet vinden in een betere, complexere wetenschappelijke benadering van de alledaagse realiteit van het wonen, zonder de methode van wetenschapsbeoefening op zich in twijfel te trekken. Bovendien houden zij vast aan het vastgestelde beleidsmatige kader voor herstructurering.

“De effecten van de nieuwbouw op de bevolkingssamenstelling kunnen nog scherper in beeld worden gebracht door te kijken naar de rekruteringspatronen. Van belang daarbij is niet zozeer de omvang van de verhuisstromen als wel de selectiviteit er van. Deze zegt iets over de aantrekkingskracht van de nieuwbouw op huishoudens uit bepaalde woonmilieus of op bepaalde typen huishoudens.”⁵⁰

Hoewel men in grote lijnen met de toepassing van bestaande instrumenten van de volkshuisvesting instemt, is verbetering op zijn plaats. De deskundigen willen de maakbaarheid als het ware tot in detail begrijpen.

De herziening en verfijning van sturingsinstrumenten binnen de, in principe aanvaardde, moderniteit herinnert sterk aan de postmoderne kritiek uit de jaren zeventig. John Habraken pleitte toen voor een planmatig, gerationaliseerde woningbouw waarin de bewoners grootmogelijke vrijheden zouden moeten krijgen om hun woning vorm te geven. Vandaag zijn de pragmatische modernisten voorstanders van een gestuurde participatie van bewoners om de voortgang van de herstructurering te bespoedigen of om een massaproductie te realiseren die zo veel mogelijk maatwerk en flexibel is.

“Concentratie op kerncompetities, maatgerichte massaproductie om beter in te spelen op de individuele wensen van de consumenten en nieuwe strategieën om klanten te binden”⁵¹.

Pragmatische modernisten vertegenwoordigen de programmatische, pastorale kant van de moderne maakbaarheidsgedachte. Men voorstaat een ‘sterke visie vanuit de overheid’. Het geloof aan de sturing van gedrag, door programmatisch opgezet beleid en ruimtelijke verandering, is bij deze groep sterk aanwezig. Dat uit zich tevens in de egalitaire opvatting over wonen.

“Inkomensverschillen zouden genivelleerd kunnen worden door integratie van duurdere woningen in arme wijken. Individuele uitdrukking door de manier waarop men wil wonen is minder belangrijk, rationele planning van woonruimte staat voorop.”⁵²

Fascinatie voor moderniteit, vertegenwoordigd door moderne architectuur, komt vaak uit hun uitspraken naar voren.

“Een groter verschil is nauwelijks denkbaar dan tussen de stralende nieuwbouw en de sobere woningbouw uit de jaren vijftig...” of “Juist door dit minimalisme wordt de kracht van de vorm nog meer tot spreken gebracht.”⁵³

Deze bewondering doet denken aan het onderzoek van Marshall Berman waarin hij de opvatting van Charles Baudelaire als pastoraal omschrijft. De laatste benadrukte in zijn essays uit de 19^e eeuw de wonderbaarlijke esthetiek van de moderne outfit.

Daarnaast onderkent deze groep de ontwikkeling dat de woning als marktproduct onderdeel is geworden van een leefstijl. Zij onderzoeken het fenomeen leefstijl historisch en beweren dat in een postmoderne samenleving de belangstelling voor leefstijlen van groot belang is.

De manier waarop zij leefstijlen beoordelen heb ik ‘modern’ genoemd omdat zij dit fenomeen van een afstand bekijken en met wetenschappelijke methodes onderzoeken. Zij willen de opkomst van uiteenlopende leefstijlen verklaren. Bovendien vragen zij zich af of leefstijlonderzoek een handvat kan bieden voor de programmatische planning van wijken. Zij benadrukken dat men de essentie van leefstijlen moet achterhalen, wil men de bouw van wijken er op aanpassen.

Nostalgische modernisten

Een viertal deskundigen heb ik samengevat onder de categorie nostalgische modernisten. Zij hebben met de pragmatische modernisten de moderne opvattingen gemeen en begroeten de programmatische kant van moderniteit. Echter, zij benadrukken met name de schaduwkant van moderniteit: de transistorische eigenschappen van het moderne leven. Men haalt de kwaliteiten van gebouwde omgeving naar voren en vindt de binding tussen mens en woonomgeving bijzonder belangrijk. Dat uit zich bijvoorbeeld in het betreuren van het verlies van cultuurhistorisch erfgoed. De naoorlogse wijken zijn zo’n erfgoed.

“Wat vroeger de [moderne] stedenbouw zo interessant maakte en waar Nederland mede beroemd door is geworden, is de interessante programmatische opbouw van wijken. Die hadden allemaal een eigen buurtwinkelcentrumpje, een kerk, een bakker op de hoek. Nu zijn het saaie programma’s, al twintig, dertig jaar gewoon huizen-zeeën.”⁵⁴

“Het is ontroerend te zien wat mensen, ondanks hun beperkte portemonnee, in hun huis hebben gedaan. Soms hebben ze dertig-, veertigduizend gulden aan spaarcentjes geïnvesteerd. Daar zien ze geen cent van terug. Zij willen niet weg.”⁵⁵

Opvallend is dat de nostalgische modernisten postmoderne veranderingen, zoals de trend van een centraal gestuurde stedenbouw naar een procesmatige aanpak, scherp onder ogen zien. Zij betreuren deze manier van aanpak, omdat het stedelijk gebied daardoor versnipperd raakt. Het loslaten van functionele bepaaldheid heeft het negatieve gevolg dat de architectonische vorm ook minder te maken heeft met de inhoud van een gebouw. Eén deskundige uit de groep duidt aan dat rationele, planmatige woningbouw heeft plaatsgemaakt voor een “gevoelsmatig verleidende architectuur”, die op de meeste herstructureringslocaties niet op zijn plaats is.⁵⁶

De transistorische kant van moderniteit vertoont, zoals ik in de theoretische uitwerking laat zien, overeenkomsten met postmoderniteit. Beide onderkennen het vluchtige, het vergankelijke, dat onscheidbaar verbonden is aan de andere constructieve, programmatische kant van moderniteit. Postmodernisten, zo stelt Harvey, accepteren het vluchtige en proberen niet te doorgronden ‘waarom’ iets vergankelijk is. Transistorische modernisten daarentegen zoeken wél naar een antwoord op die vraag en trachten een compromis te vinden tussen programmatische vooruitgang en selectief behoud. Een citaat van een nostalgische modernist maakt deze moderne transistorische opvatting duidelijk:

“Omwille van de ruimtelijke differentiatie op het niveau van de stedelijke regio is het wenselijk dit onderscheid uit te buiten en te versterken in plaats van het te nivelleren door op grote schaal andere ruimtelijke karakteristieken tot vertrekpunt te nemen.

Zo'n nivellering leidt er immers toe, dat een vanzelfsprekende identiteit op het niveau van het geheel verloren gaat en er kunstmatig 'nieuwe identiteiten' moeten worden gemaakt. Bovendien biedt de eigenheid van de naoorlogse stad voldoende aanknopingspunten voor vernieuwing."⁵⁷

Postmodernisten

Een kenmerk van de groep postmodernisten dat meteen in het oog valt is de twijfel die zij uiten over de voorspelbaarheid van de toekomst van wijken. Weliswaar geloven zij nog in de mogelijkheid de marktwaarde van wijken door herstructurering te kunnen verbeteren, maar de manier waarop men herstructureert, vinden zij niet stuurbaar.

"Vooralsnog verandert er weinig tot niets en is van daadkrachtig ingrijpen nauwelijks sprake. Omdat de opgave alles behalve duidelijk is."⁵⁸

"Een levendig stadsbeeld is niet te plannen, maar kenmerkt zich door permanente verandering".⁵⁹

Achter hun twijfel over de stuurbaarheid gaat de acceptatie schuil dat het gehele herstructureringsproces gefragmenteerd is. De macht is verdeeld over verschillende partijen, waarbij de postmodernisten de rol van de bewoners tijdens een vernieuwing bijzonder naar voren halen. Individuele wensen van bewoners krijgen een uitgesproken plek in het proces.

"We hebben toen op grond van één opvatting het hele plan omgegooid. Ik vind dat je in dit soort projecten vooral moet openstaan voor argumenten, en niet moet kijken naar de vraag of het nu door honderd mensen of door één individu wordt gezegd."⁶⁰

Participatie en verantwoordelijkheidsgevoel van de bewoners zijn onmisbaar en noodzakelijk wil een ruimtelijke verandering van een bestaande wijk een kans van slagen hebben. De ontplooiing van een individuele leefstijl – en de mogelijkheid tot een

passende woningkeuze – wordt door hen als zeer belangrijk beoordeeld. Subjectiviteit staat voorop. Dat uit zich in hun uitspraken over de waarde van de gebouwde omgeving. Deze waarde kan niet objectief worden beoordeeld, omdat ieder bewoner zijn of haar woonomgeving subjectief ervaart. Er is geen eenduidige definitie die waardevol is, zo stellen zij. Het woord ‘gevoel’ wordt dan ook vaak gebruikt zodra postmodernisten de rol van de bewoners aanhalen.

Daarnaast hechten de postmodernisten veel minder waarde aan oorzaak-gevolg relaties dan bijvoorbeeld de pragmatische modernisten. In de artikelen spreken zij niet van wetenschappelijk onderzoek naar de relatie tussen mens en woning of van ‘bewezen’ effecten van nieuwbouw in oude wijken.

Postmodernisten benadrukken de leefstijl van mensen waarbij de keuzevrijheid zo groot mogelijk moet zijn. Zij twijfelen echter over de toepasbaarheid van leefstijlonderzoek voor de planning van wijken, vooral omdat zij leefstijl als vluchtig accepteren en niet geïnteresseerd zijn in de ‘oorzaken’ ervan.

Sommige postmodernisten uiten bewondering voor gebouwen die functioneel onbepaald, dan wel flexibel indeelbaar zijn. De toekomst is niet te voorspellen en daarom moeten (woon)gebouwen flexibel van opzet zijn. Ten eerste kan een flexibel gebouw aan wensen van bewoners worden aangepast en ten tweede kan in de toekomst de woonfunctie op zich niet wenselijk meer zijn. De nadruk ligt op de scheiding tussen inhoud en vorm van een gebouw.

De indifferenten

De indifferenten heb ik zo genoemd omdat uit hun artikelen geen duidelijke opvatting naar voren komt. Met het gevolg dat ik maar weinig tekstfragmenten, die onder een bepaalde variabele heb gerangschikt, kon coderen als ‘modern’ of ‘postmodern’. Dat komt omdat de twee indifferenten haast puur beschrijvend zijn, in de zin van onderstaand citaat:

“Historici beschouwen de stijl van leven als een etalage van de culturele identiteit, zoals de rijke oeuvres van Huizinga en Schama laten zien. De wijze waarop

mensen zich gedragen, kleden, hun beschaving cultiveren of hun welvaart exposeren is door de eeuwen heen een belangrijke symbolisering van levensvisie en status geweest.”⁶¹

Het streven dat zij de werkelijkheid nauwgezet mogelijk uiteen willen zetten, is eerder ‘modern’ dan ‘postmodern’ te noemen. De manier waarop ze schrijven, geeft blijk van de acceptatie van een modern wetenschappelijke onderzoeksmethode. Deze indicatie is echter te weinig om hen onder een van de groepen te laten vallen.

Metaforen

Bijna ieder auteur maakt gebruik van metaforen. Metaforen zijn figuurlijke uitdrukkingen, berustend op een vergelijking.⁶² Verhoudingsgewijs maken de AEDES-auteurs er meer gebruik van dan schrijvers van het ‘Tijdschrift voor de Volkshuisvesting’ of van ‘Stedebouw en Ruimtelijke Ordening’. Daarnaast wordt uitbundig gebruik gemaakt van Engelse termen zoals ‘triggermoney’, ‘the mystery guest’ of ‘the sense of urgency’. Echter, dit zijn niet altijd metaforen. Het tijdschrift S&RO doet dit ten opzichte van de andere twee tijdschriften bijzonder vaak.

De soort metaforen die de auteurs het meest hebben gebruikt, vat ik onder drie categorieën samen. Ten eerste zijn er woorden die verwijzen naar de geneeskunde of de biologie, dus een ‘medisch’ taalgebruik. Een journalist schrijft in het TvdV bijvoorbeeld dat de stad van een ‘facelift’ nodig heeft of dat men ‘chirurgisch’ in de bestaande voorraad zou moeten ingrijpen. Bovendien wordt de herstructurering vaak ‘operatie’ genoemd waarbij nieuwe huizen ‘geïnjecteerd’ moeten worden. Naoorlogse wijken worden ‘op de snijplank’ gelegd waarbij de ‘hoofdaders’ van de wijk overeind moeten blijven.

Het medische taalgebruik maakt het herstructureringsproces abstract, en men tilt het als het ware op een hoger, zuiverder niveau. Opvallend is dat de naoorlogse wijk als zieke patiënt wordt gezien die een arts (de architect? de overheid? de corporatie?) nodig heeft. Net als een patiënt heeft men iemand van buiten af nodig om beter te worden. Ten tweede gebruikt men vaak ‘militaire’ woorden die doen denken aan competitie, strijd of overwinning. Naoorlogse wijken hebben een ‘concurrentieslag’ te winnen met

andere woonlocaties en moeten oorspronkelijke kracht ‘terugveroveren’. Gebouwen moeten ‘het veld ruimen’ en men zou vooral met ‘gezamenlijke lef en durf slagvaardig’ moeten ingrijpen. De nieuwbouw ‘rekruteert’ een andere doelgroep. Dit taalgebruik wijst naar de mobilisatie tegen de onzichtbare vijand: de dalende marktwaarde van een wijk.

Ten derde worden dingen of gebouwen gepersonifieerd. Een auteur schrijft dat ‘de naoorlogse stad het brede en diepe denken ontbeert’. Andere deskundigen spreken van ‘drugsportieken’ of van een ‘weerbarstige werkelijkheid’. Vanuit de monotonie van de naoorlogse woningvoorraad gaat ‘gevaar uit’.

Deze metaforen hebben het doel de complexiteit van de werkelijkheid, en in dit geval van het herstructureringsproces, te vereenvoudigen. De auteur wil de lezer van het artikel meenemen in zijn of haar argumentatie, en daarmee de lezer van het eigen standpunt overtuigen. Het zijn ‘sturingsmetaforen’ zoals de socioloog Kees Schuyt dit soort taalgebruik noemde⁶³. Achter een sturingsmetafoor gaat het idee schuil dat een centraal gezag maatschappelijke processen kan aansturen. De veelvuldige effecten van beleid worden soms onderschat en krijgen door het gebruik van metaforen te weinig aandacht.

VOETNOTEN

⁴² www.nirov.nl

⁴³ www.aedesnet.nl

⁴⁴ In dit hoofdstuk betekent ‘deskundige’ een synoniem voor ‘opinion leaders’ en verwijst naar de onderzochte auteurs.

⁴⁵ journalist in: **AEDES** (2002), nr.1, p.20

⁴⁶ onderzoeker in: **TvdV** (2002), bijlage bij nr.5, p.23

⁴⁷ journalist in: **AEDES** (2002), nr.6, p.27

⁴⁸ journalist in: **S&RO** (2002), nr.6, p.8

⁴⁹ onderzoeker in: **TvdV** (2002), nr.6, p.19

⁵⁰ onderzoeker in: **TvdV** (2002), nr.4, p.4.

⁵¹ onderzoeker in: **S&RO** (2002), nr.5, p.30.

⁵² onderzoeker in: **TvdV** (2002), nr.6, p.47.

⁵³ architectuurtheoreticus in: **AEDES** (2002), nr.4, p.21.

⁵⁴ journalist over een stadsontwerper in: **AEDES** (2002), nr.7, p.10.

⁵⁵ idem, p.12

⁵⁶ architect in: **TvdV** (2002), bijlage bij nr.5, p.6

⁵⁷ journalist in: **S&RO** (2002), bijlage bij nr.5, p.6.

⁵⁸ onderzoeker in: **TvdV** (2002), bijlage bij nr.5, p.21

⁵⁹ onderzoeker in: **S&RO** (2002), nr.3, p.58.

⁶⁰ journalist in: **TvdV** (2002), nr.5, p.35.

⁶¹ onderzoeker in: **S&RO** (2002), nr.6, p.11.

⁶² Van Dale (1996), **Handwoordenboek Hedendaags Nederlands**

⁶³ Kees Schuyt definieerde de 'sturingsmetafoor' in zijn college aan de UvA (d.d. 9 okt. 2002) als volgt: een sturingsmetafoor is een middel van beleidsmakers om beleid uit te leggen en te beargumenteren. Daaraan zijn bepaalde vooronderstellingen vanuit de bestuurders gekoppeld zoals de eenduidigheid van begrippen, de overschatting van het kunnen besturen, het primaat van de politiek (terwijl de macht centraal staat) en vooral de beïnvloeding door het meeslepende karakter van de simpel opgezette retoriek wordt als legitiem beschouwd.

5 CONCLUSIE

Resultaten uit de documentenanalyse

Uit het empirisch onderzoek van de tijdschriftartikelen komt een duidelijk verschil van mening tussen modernisten en postmodernisten naar voren als het om de beoordeling van herstructurering gaat. Modernisten hechten meer waarde aan programmatische sturing, maakbaarheid, rationele planning en minimalistische moderne architectuur. Postmodernisten daarentegen voelen meer voor procesmatige planning, gedecentraliseerde macht en hebben sterke twijfel over stuurbaarheid en voorspelbaarheid.

Wat het wonen betreft blijken bijna alle auteurs met elkaar eens te zijn dat de invloed van bewoners op hun manier van wonen wenselijk is. Een zo groot mogelijke keuzevrijheid wordt dan ook (door postmodernisten iets meer benadrukt dan door de modernisten) als de beste manier van invloed voorgesteld. Het is een soort invloed die alleen indirect inspeelt op de productie van woningen. Als het aanbod maar gevarieerd genoeg is en de woningen afzetbaar zijn is er niets aan de hand.

Bij een consistente categorisering van de variabelen is er een sterke aanwijzing dat het beeld over wonen van bijna alle deskundigen voornamelijk postmodern is. Het interessante is de gelijktijdige aanwezigheid van maatschappelijke ontwikkelingen: het Nederlandse volkshuisvestingsbeleid is nog in grote lijnen programmatisch en van de moderne maakbaarheidsgedachte doordrongen, hoewel al een postmodern denkbeeld over wonen en de woning de boventoon voert.

Abstracte collectiviteit

Bij de evaluatie van de subvraag '**Hoe denken deskundigen in 2002 over wonen in vroeg-naoorlogse wijken?**' valt op dat de onderzochte deskundigen niet expliciet ingaan op wonen als activiteit. De beoordeling van wonen in vroeg-naoorlogse wijken komt alleen impliciet naar voren door de redenen die zij opgeven voor herstructurering, door uitspraken over de relatie individu-wijk of door de discussie over leefstijlen. Uit sommige uitspraken van de deskundigen blijkt dat de woning als marktproduct wordt gezien.

De meeste auteurs stellen dat het wonen in de monotone, modernistische architectuur van de talrijke portieketagewoningen weinig kwaliteit heeft. Met het wonen in een- tonige, op elkaar lijkende woongebouwen wordt een uniforme, eenzijdige bevolking in verband gebracht. Eenzijdig als het gaat om een alom aanwezig laag inkomensniveau. De uniformiteit wordt soms geassocieerd met Oost-Europese, toenmalig socialistische, uitbreidingswijken. Bovendien oefent de lage bouwtechnische kwaliteit van vroeg-naoorlogse gebouwen een negatieve invloed uit op het wonen in deze wijken.

De auteurs beoordelen het wonen in een groene omgeving, niet ver verwijderd van het stedelijke centrum, positief. De huidige waardering voor de suburbane sfeer is ten opzichte van de oorspronkelijke waardering in de jaren vijftig voor die kwaliteit niet veranderd.

De beoordeling van het wonen in vroeg-naoorlogse wijken komt niet uit de lucht vallen, maar heeft zich ontwikkeld. De historische groei van het wonen tot op heden en de wisselende opvattingen van deskundigen daarover, maak ik duidelijk in hoofdstuk 2 en 3. Achter de beoordeling van het wonen in naoorlogse wijken gaat een postmodern denken over wonen schuil. Dat houdt in dat het vormgeven van een woning niet meer een opgave van moderne stedenbouwers is die wijken en gemeenschappen in hun totaliteit ontwerpen. In het postmoderne denken is de woning een min of meer losstaand architectonisch marktproduct dat onderdeel uitmaakt van een assortiment van consumptiegoederen die, samengenomen, de leefstijl bepalen. Identiteit wordt eerder gevormd door welke woning men 'consumeert', en in veel mindere mate door de identificatie met de eigen buurtgemeenschap. Daarom maakt een 'concreet beleefde' collectiviteit plaats voor een 'abstracte collectiviteit' tussen mensen met dezelfde leefstijlen. Deze verandering maakt het verval van een 'gedeeld stelsel van collectieve normen en waarden' duidelijk, zoals de Rotterdamse ambtenaren het treffend hebben geformuleerd.

In overeenstemming met het overheidsbeleid

Bij de beantwoording van de subvraag '**Hoe denken deskundigen in 2002 over herstructurering van vroeg-naoorlogse wijken?**' blijkt dat de overgrote meerderheid van

de geselecteerde deskundigen het overheidsbeleid ten aanzien van herstructurering van naoorlogse wijken niet in twijfel trekt. Er wordt vooral gediscussieerd over de manier waarop herstructurering wel of niet tot succes kan leiden. De meeste deskundigen beoordelen de bouw van duurdere huur- en koopwoningen in wijken waar voornamelijk goedkope(re) woningen staan positief. Sommige modernisten benadrukken met name de inkomensnivellering door gemengde wijken terwijl de postmodernisten op het tegenghouden van verval van deze wijken wijzen.

Hoe deskundigen over herstructurering denken wordt sterk beïnvloed door de manier waarop het Nederlandse volkshuisvestingsbeleid in elkaar zit. Het overgrote deel van de deskundigen reproduceert oplossingen die door de overheid worden aangedragen. Er bestaat kennelijk in Nederland een grote homogeniteit wat de gedachten over de herstructurering betreft. Kern van de wijkaanpak is het vasthouden, dan wel aantrekken, van draagkrachtige bewoners in de vroeg-naoorlogse wijken. De toekomst zal laten zien of deze, naar mijn mening kwetsbare, oplossing voldoende sterk is om op lange termijn de besproken problemen in naoorlogse wijken te verhelpen.

Ik vind het opvallend dat de auteurs weinig creativiteit tonen als het om de ontwikkeling van alternatieve ideeën gaat. De opinion leaders stellen geen ‘onorthodoxe’⁶⁴ oplossingen voor om wijken op een andere manier te vernieuwen. De brede acceptatie van de manier van herstructurering, heeft waarschijnlijk ook te maken met het feit dat herstructurering hêt werkgebied van de onderzochte deskundigen is. Met andere woorden: zij genereren hun inkomen eruit, en zij hebben er belang bij dat het zo blijft.

Interessant is dat de nostalgische modernisten de enigen zijn die de herstructurering negatief beoordelen. De herstructurering is reden voor hen om de cultuurhistorische waarde van naoorlogse wijken te benadrukken. Zij betreuren meer dan de pragmatische modernisten het verlies van buurtbinding en vertegenwoordigen daarmee de transitorische kant van moderniteit.

De noodzaak telkens te vernieuwen

Als we kijken naar de onderzoeksvraag **‘In hoeverre beïnvloedt een modern dan wel postmodern beeld over wonen de mening van deskundigen wat betreft hun kijk op**

herstructurering van vroeg naoorlogse wijken?’ zien we ten eerste dat een postmodern beeld over wonen ruimhartig aanwezig is bij de deskundigen. Ten tweede is hun denken over wonen minder sterk beïnvloed door het overheidsbeleid dan hun opvattingen over de herstructurering.

Omgekeerd is de invloed van de hun ideeën van wonen op het overheidsbeleid, de bottom-up beweging als het ware, beperkt. Onafhankelijk van hun denkbeelden over wonen benadrukken de meeste moderne als postmoderne deskundigen dat de daling van de marktwaarde alleen door stedelijke vernieuwing tegengehouden kan worden. Impliciet geeft deze argumentatie blijk van machteloosheid: de daling van marktwaarde van bepaalde wijken is een proces dat niet te stoppen is, tenzij men gaat vernieuwen. Terugkijkend naar de theorie over de twee kanten van moderniteit, komt hier het transistorische aspect naar voren. De marktwaarde is gekoppeld aan de verkoop- of verhuurbaarheid van woningen op bepaalde locaties. Vallen woningen niet in de smaak van mensen die men als koper of huurder op het oog heeft - meestal de zogenaamde draagkrachtigen - dan wordt een norm onderschreden en is er reden om te vernieuwen om juist die norm weer te gaan halen. Vernieuwing van bepaalde wijken of delen van een stad wordt daarmee altijd opnieuw nodig.

Tussen leefstijl en wijkgedachte

De Nederlandse overheid heeft vooral vanuit het oogpunt van bezuinigingen de centrale sturing op de volkshuisvesting losgelaten. Woningcorporaties worden semi-marktpartijen die naast andere marktpartijen het heft van de woningbouwproductie in handen hebben. Beide zijn geïnteresseerd in de afzetbaarheid van hun ‘producten’ en aan het waarborgen van de eigen, economische continuïteit. Daarbij willen zij de afzetbaarheidsrisicos beperken. In de jungle van woonwensen kan men alleen de weg vinden als de keuzes voorspelbaar zijn. Welke leefstijlen er zijn en waarom bepaalde keuzes worden gemaakt, kan door leefstijlonderzoek worden achterhaald.

Voor een groot deel van de deskundigen dient leefstijlonderzoek als een verkenning van de vraag vanuit de markt. Ik denk dat leefstijlonderzoek, dat de worsteling met de huidige heterogene samenleving laat zien, de moderne wijkgedachte deels heeft ver-

vangen. Deze 'leefstijlgedachte' is aan de ene kant vergelijkbaar met de wijkgedachte uit de jaren vijftig en aan de andere kant verschilt zij ermee. Beide leggen een relatie tussen de vorming van identiteit en de manier waarop een wijk sociaalruimtelijk is opgebouwd. De wijkgedachte trachtte identiteit te creëren door de individuele identificatie met de wijkgemeenschap. Het was een concreet beleefde, alledaagse collectiviteit waar men deel van uit zou moeten maken. Deze collectiviteit was gebonden aan ruimtelijke plekken zoals het buurthuis, de voetbalclub of de kerk. De 'leefstijlgedachte' daarentegen gaat ervan uit dat identiteit eerder ontstaat door de individuele relatie tussen mens en materiële consumptiegoederen, zoals de woning of de woninginrichting. Vanuit dat idee zal de wijkgemeenschap voor de vorming van identiteit steeds onbelangrijker worden.

Aan de andere kant brengt leefstijlonderzoek sociale heterogeniteit in kaart, soms met het doel juist (homogene) wijkgemeenschappen te laten ontstaan. Een groot deel van de onderzochte deskundigen veronderstelt namelijk dat conflicten in de buurt vermeden kunnen worden door mensen met dezelfde leefstijl dicht bij elkaar te laten wonen. De 'leefstijlgedachte' wordt daarmee een sociaalruimtelijk planinstrument. Achter deze poging gaat een moderne, programmatische gedachte schuil: de maakbaarheid van een wijkgemeenschap, net als vijftig jaar eerder bij de wijkgedachte. Men grijpt terug op een 'modern' instrument om een postmoderne, gefragmenteerde samenleving ruimtelijk te kunnen ordenen.

VOETNOTEN

⁶⁴ 'onorthodoxe oplossingen' zijn oplossingen die in eerste instantie buiten het maatschappelijk geaccepteerd kader bestaan, vgl. college Kees Schuyt, beleidssociologie, 2002/2003, UvA

⁶⁵ vgl. SmartAgent

LITERATUUR

- Aalders, H. 1992. **De wijkgedachte in Rotterdam**. Rotterdam: Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen.
- Anderiesen, G. 1994. "Wisselende idealen." in: **Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de Zuidelijke Tuinsteden te Rotterdam**, edited by A. Reijndorp & H. van der Ven. Rotterdam: 010 Uitgevers.
- Arnoldus, M. & S. Musterd. 2002. **Wonen in de Ambitieuze Stad. Stedelijke Leefstijlen en Woonmilieus in Internationaal Perspectief**. Amsterdam: Amsterdam Study Centre for Metropolitan Environment.
- As, F. van (ed.). 1983. **Van polder tot stad: het land waarop wij wonen. Heden, verleden en toekomst van de Westelijke Tuinsteden van Amsterdam**. Amsterdam: De Meervaart.
- Berman, M. 1988. **All that is solid melts into air. The Experience of Modernity**. London: Penguin books.
- Berman, M. 1983. "Pastoral and Counter-Pastoral Modernism" in: **All that is solid melts into air. The Experience of Modernity**. London, New York: Verso.
- Bourdieu, Pierre. 1982. **Die feinen Unterschiede**. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Brasz, H.A. 1969. "De exploderende stad." in: **De mens in de stad van de mens**, edited by L.W. Nauta. Alphen aan den Rijn: N. Samson NV, pp. 41-59.
- Cammen, H. van der & A. de Klerk. 1996. **Ruimtelijke Ordening. De ontwikkelingsgang van de ruimtelijke ordening in Nederland**. Utrecht: Het Spectrum.
- Castex, J. & J.Ch. Depaule & P. Panerai. 1997 [1977]. **De rationele stad. Van bouwblok tot wooneenheid**. Nijmegen: Uitgeverij SUN.
- Corbusier, Le. 1963 [1923]. **Ausblick auf eine Architektur**. Frankfurt am Main/Wien: Verlag Ullstein GmbH. [Duitse vertaling van **Vers une architecture**, Verlag Cres]
- Deben, L. & H. van der Horst, & J. Kullberg. 2002. **Wat wijken maakt. De wording van functionele, sociale en expressieve kwaliteiten van Vreewijk, Zuidwijk en Omnoord**. Den Haag/Utrecht: DGVH/Nethur partnership.
- Deben, L. & J. van der Weiden. 1980. **Stadsveroudering en stadsvernieuwing**. Deventer: Van Loghum Slaterus b.v.

- Deben, L. 1988. **Van onderkomen tot woning. Een studie over de woonbeschaving in Nederland 1850-1969.** Amsterdam: Publicatiereeks Sociologisch Instituut.
- Doevendans, K. & R. Stolzenburg. 2000. **Stad en samenleving.** Groningen: Martinus Nijhoff uitgevers.
- Ekkers, P. 2002. **Van volkshuisvesting naar woonbeleid.** Den Haag: SDU.
- Frampton, K. 1995 [1980]. **Moderne architectuur. Een kritische geschiedenis.** Nijmegen: SUN.
- Freijser, V. (ed.) 1990. **Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890 – 1990.** Zwolle: Waanders Uitgeverij.
- Gans, H.J. 1968. **People and plans. Essays on urban problems and solutions.** New York/London: Basic Books.
- Giedion, S. 1929. **Befreites Wohnen.** Zürich-Leipzig: Orell Füssli Verlag.
- Grünfeld, F. 1970. **Habitat and Habitation.** Amsterdam: N. Samson NV.
- Guba, E. G. & Y.S. Lincoln. 1988. **Effective evaluation.** San Francisco/London: Jossey-Bass Publishers.
- Habraken, N.J. 1961. **De dragers en de mensen. Het einde van de massawoningbouw.** Amsterdam: Scheltema & Holkema N.V.
- . 1969. "De integriteit van de stad." edited by L.W. Nauta. Alphen aan den Rijn: N. Samson NV.
- Häußermann, H. & W. Siebel. 2000. **Soziologie des Wohnens. Eine Einführung in Wandel und Ausdifferenzierung des Wohnens.** Weinheim & Muenchen: Juventa Verlag.
- Hage, G. 2003. "Opkomst en ondergang van de Zwarte Madonna." in: **Blauwe Kamer. Tijdschrift voor landschapontwikkeling en stedenbouw**, nr.1, pp. 44-50.
- Harvey, D. 1990. **The Condition of Postmodernity.** Oxford [et.al]: Blackwell Publishers.
- Heidegger, M. 1951. "Bauen, Wohnen, Denken", in: **Vorträge und Aufsätze. 2000**, Bd.7, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, p.145-164.
- Heynen, H. 2001a. **Architectuur en kritiek van de moderniteit.** Nijmegen: SUN-architectuur.
- Jacobs, J. 2000 [1961]. **The Death and Life of Great American Cities.** London: Pimlico.
- Krippendorff, K. 1980. **Content analysis: an introduction to its methodology.** Newbury Park: Sage Publishers.

- Lash, S. & J. Urry. 1987. **The End of Organized Capitalism**. Oxford: Polity Press.
- Leeuwen, H. van. 1969. "Een ecologische benadering van de verantwoordelijkheid van de mens voor zijn gebouwde ruimtelijke omgeving." in: **De mens in de stad van de mens**, edited by L.W. Nauta. Alphen aan den Rijn: N. Samson NV, pp. 127-138.
- May, E. (ed.). 1930. **Die Wohnung für das Existenzminimum. Internationale Kongresse für Neues Bauen und Städtisches Hochbauamt Frankfurt am Main**. Frankfurt am Main: Englert & Schlosser.
- Ministerie, van VROM. 1989. **Volkshuisvesting in de jaren negentig. Van bouwen naar wonen**. Den Haag: SDU-Uitgevers.
- 1992. **Beleid stadsvernieuwing in de toekomst**. Den Haag: SDU-Uitgevers.
 - 1997. **Nota Stedelijke Vernieuwing**. Den Haag: SDU-Uitgevers.
 - 2000. **Nota Mensen, Wensen, Wonen**. Den Haag: SDU-Uitgevers.
 - 2000. **Wet Stedelijke Vernieuwing**. Den Haag: Kluwer Uitgevers.
- Moorsel, W. van. 1992. **Contact en controle. Over het vrouwbeeld van de Stichting Goed Wonen**. Amsterdam: SUA.
- Mumford, E. 2000. **The CIAM discourse on urbanism 1928-1960**. London: MIT Press.
- Pijpstra, S. 2004. **Pocket Stedelijke Vernieuwing**. Den Haag: SDU-Uitgevers.
- Priemus, H. & E. Philipsen (eds.). 1997. **Postmodern lokaal volkshuisvestingsbeleid. Balanceren tussen doelgroep, kernvoorraad en herdifferentiatie**. Delft: Delftse Universitaire Pers.
- Priemus, H. & N.L. Prak (eds.). 1984. "Post-war Public Housing in trouble". Papers presented at the Congress 'Post-war Public Housing in trouble'. Delft: Delftse University Press.
- Priemus, H. 1978. **Stadsvernieuwing. Problemen en perspectieven. Analyse van de Rotterdamse aanpak**. Alphen aan de Rijn: Samson Uitgeverij.
- Reijndorp, A. & V. Kompier & L. de Haas (eds.). 1997. **Leefstijlen: wonen in de 21e eeuw**. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Reijndorp, A. & H. van der Ven (eds.). 1994. **Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de Zuidelijke Tuinsteden van Rotterdam**. Rotterdam: 010 Uitgevers.
- Roosmans, A.H. 1962. **Moderne stedenbouw**, Amsterdam: Stichting IVIO.

- Schagen, H. van. 1994. "Op 100m² kan men wonen. De naoorlogse woningarchitectuur." in: **Een reuze vooruitgang. Utopie en praktijk in de Zuidelijke Tuinsteden te Rotterdam.**, edited by A. Reijndorp & H. van der Ven. Rotterdam: 010 Uitgevers.
- Segers, J. 1999. **Methoden voor de maatschappijwetenschappen**, Assen: Van Gorcum.
- Simmel, G. 1995 [1901-1908]. "Die Großstädte und das Geistesleben." in: **Aufsätze und Abhandlungen 1901-1908**, edited by A. Rammstedt. Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 116-132.
- Singelenberg, J.P.J. 1997. "Instrumenten van postmodern lokaal volkshuisvestingsbeleid." in: **Postmodern lokaal volkshuisvestingsbeleid. Balanceren tussen doelgroep, kernvoorraad en herdifferentiatie**, edited by H. Priemus & E. Philipsen. Delft: Delftse Universitaire Pers.
- Smith, M.J. 2002. **Social Science in Question**. London [et.al.]: Sage Publishers.
- Taut, B. 1924. **Die neue Wohnung. Die Frau als Schöpferin**. Leipzig: Verlag von Klinkhardt & Biermann.
- Teijmant, I. & F. Martin (eds.). 1994. **Nieuw-West. Een buurt van goede bedoelingen**. Amsterdam: Uitgeverij Bas Lubberhuizen.
- Venturi, R. & D. Scott Brown & S. Izenour. 1979 [1978]. **Lernen von Las Vegas. Zur Ikonographie und Architektursymbolik der Geschäftsstadt**. Braunschweig: Friedrich Vieweg & Sohn Verlagsgesellschaft.
- Vreeze, N. de. 1993. **Woningbouw, inspiratie en ambities. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland**. Almere: Nationale Woningraad.
- (ed.). 2001. **6,5 miljoen woningen. 100 jaar woningwet en wooncultuur in Nederland**. Rotterdam: 010 Uitgevers.
- Weeber, C. 1998. **Het Wilde Wonen**. Rotterdam: 010 Uitgevers.

BRONNEN

- Aarts, Martin & Langen, Chris van, “De naoorlogse stad bestaat. Een wandeling door het Rotterdamse Zuidwijk”, in: **NA oorlogse stad NU**, Bijlage bij Tijdschrift voor de Volkshuisvesting, 2002 (5), pp.10-13.
- Buys, André, “Nieuwe woningen in oude wijken, kwaliteit voor wie?”, in: **Tijdschrift voor de Volkshuisvesting**, 2002 (4), pp.47-51.
- Ekkelboom, John, “Versnelling moet komen uit professionalisering.”, in: **AEDES**, 2002 (25/26), pp.12-15.
- Elsinga, Marja, “Herstructurering als oplossing, maar voor welk probleem eigenlijk?”, in: **Tijdschrift voor de Volkshuisvesting**, 2002 (6), pp.18-22.
- Flier, Kees van der & Thomsen, André, “Hoera recessie?”, in: **Tijdschrift voor de Volkshuisvesting**, 2002 (6), pp.10-13.
- Groenemeijer, Léon & Berghauser Pont, Meta, “Weg met het monomilieu! Ruimtelijke condities voor gemengde woonwerkmilieus.”, in: **Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening**, 2002 (3), pp.58-60.
- Harms, Eric, “Alleen met stoeptegels recht leggen kom je er niet. Herstructurering in Arnhem.”, in: **Tijdschrift voor de Volkshuisvesting**, 2002 (5), pp.32-36.
- Harms, Eric, “Draagvlak is onmisbaar. Herstructurering in Groningen.”, in: **Tijdschrift voor de Volkshuisvesting**, 2002 (4), pp.65-69.
- Haverkamp, Gerard, “Flexgebouw symboliseert wederopstandig Hoogvliet. Het Scharnier, Hoogvliet.”, in: **AEDES**, 2002 (1), pp.20-23.
- Haverkamp, Gerard, “Herstructureren voor de doorstroming. Spanjaard en Spaans Water, Rotterdam.”, in: **AEDES**, 2002 (20), pp.38-41.
- Haverkamp, Gerard, “Sociaal plan in de hoofdrol. Herstructureren volgens nieuwe planprocessen.”, in: **AEDES**, 2002 (8), pp.42-45.
- Haverkamp, Gerard, “Van lelijk eendje naar mooie zwaan. Schildersbuurt, Zwolle.”, in: **AEDES**, 2002 (11), pp.26-29.
- Haverkamp, Gerard, “Wonen heeft weer toekomst in Nederlandse grootste volksbuurt”, in: **AEDES**, 2002 (15/16), pp.38-41.

- Hemel, Zef, “Droomvelden. Een rondetafelgesprek.”, in: **Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening**, 2002 (6), pp.48-52.
- Hereijgers, Ad & Vrolijk, Denise, “In de hoofdrol. Oude partijen, nieuwe verhoudingen.”, in: **NA oorlogse stad NU, Bijlage bij Tijdschrift voor de Volkshuisvesting**, 2002 (5), pp.20-23.
- Ibelings, Hans, “Als de ramen open gaan ontsnapt de strakheid. U2 Amsterdam.”, in: **AEDES**, 2002 (4), pp.21-23.
- Keers, Geurt, “Meervoudig wonen. De reikwijdte van time sharing bij wonen en verblijfsrecreatie.”, in: **Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening**, 2002 (5), pp.30-33.
- Kloster, Egbert, “Rijk wonen in arme wijken. Pioenstraat, Groningen.”, in: **AEDES**, 2002 (6), pp.24-27.
- Metaal, Stefan, “Buitenwijkers en nieuwe stedelingen. Leefstijlen in het stedelijke veld.”, in: **Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening**, 2002 (6), pp.22-28.
- Nijeboer, Willem, “Gemeenten onderschatten herstructureringsopgave.”, in: **AEDES**, 2002 (7), pp.10-13.
- Nijhuis, Marleen, “Normen, waarden en woonbelevingsgroepen. Consumentenonderzoek van Motivaction”, in: **Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening**, 2002 (6), pp.43-45.
- Onbekend, “Complete gedaantewisseling voor flats in Zwijndrecht.”, in: **AEDES**, 2002 (15/16), pp.50.
- Onbekend, “Van levenswijzen tot lifestyles. Over de bruikbaarheid van leefstijlen voor de ruimtelijke ordening.”, in: **Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening**, 2002 (5), pp.6-9.
- Ouwehand, André, “De vraag naar beleid vanuit het wijkperspectief.”, in: **Tijdschrift voor de Volkshuisvesting**, 2002 (6), pp.44-48.
- Schilperoort, Barbara, “Tuinstad moet weer tuinstad worden. Heel Malburgen gaat op zijn kop.”, in: **AEDES**, 2002 (11), pp.38-41.
- Velzen, Endry Van, “Het ontwerp: een techniek voor stadsvernieuwing. Enige overwegingen bij de ontwerpogave voor de naoorlogse stad.”, in: **NA oorlogse stad NU, Bijlage bij Tijdschrift voor de Volkshuisvesting**, 2002 (5), pp.6-9.
- Vries, Tom de, “Opgedeelde woonwanden openen nieuw perspectief. Herstructurering Vinkhuizen in Groningen is ‘coproductie’ van bewoners en Nijstee.”, in: **AEDES**, 2002 (21), pp.20-23.

Wouden, Ries van der & Kullberg, Jeannet, "Stijloefeningen.", in: **Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening**, 2002 (6), pp.11-21.

FIGUREN EN TABELLEN

Figuur 1:	Kader van het onderzoek	17
Figuur 2:	Onderzoeksopzet	20
Figuur 3:	Conceptueel model	21
Tabel 1 & 2:	Woningbouwproductie en type woning in 2001	36
Tabel 3:	Kenmerken van de gekozen tijdschriften	60
Tabel 4:	Aantal artikelen per tijdschrift	62
Tabel 5:	Functie van de auteurs, 'deskundigen' genoemd	63
Tabel 6:	Datamatrix, aantal tekstfragmenten per variabele	65
Tabel 7:	Verdeling van de ,kleur' van de artikelen en de deskundigen	70
Tabel 8:	Gekozen encyclopedieën	95

Bijlage A Het beleidsmatige kader van herstructurering

Pas vanaf midden jaren tachtig worden naoorlogse wijken systematisch geproblematiseerd. Het congres 'Post-war public housing in trouble', 1984 gehouden aan de TU Delft, brengt de slechte woonkwaliteit en de dreigende leegstand onder de aandacht van deskundigen en beleidsmakers (Prak in Priemus 1985:85-92). In de daaropvolgende jaren kiest men niet voor grootschalige sloop maar voor consolidatie van deze wijken (Nota VROM 1992).

Gesteund door sociologisch onderzoek vindt midden jaren negentig een cultuuromslag plaats waarbij sloop/nieuwbouw op kleine schaal wordt aanvaard. Anderiesen (1994:242,243) wijst bijvoorbeeld op het feit dat de kleine, goedkope woningen in naoorlogse wijken goed zullen passen bij een groep jonge woningzoekenden die het stedelijk leven prefereert. Deze groep zoekt over het algemeen geen rustige, groene woning aan de rand van de stad. Er zou een geleidelijke vernieuwing van de woningen moeten plaatsvinden zodat nieuwkomers in deze wijken een perspectief krijgen. Alleen investeren in de bestaande voorraad zal ontoereikend zijn, om woonmilieus te differentiëren en de woningmarktpositie op lange termijn te verbeteren. Kleinschalige sloop en nieuwbouw is een vereiste.

Het beleidsmatige kader wordt eind jaren negentig gewijzigd. Het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu geeft in 1997 de beleidsnota⁶⁶ 'Nota Stedelijke Vernieuwing' uit. Aanleiding voor het opstellen van de 'Nota Stedelijke Vernieuwing' was de constatering dat "...negatieve sociale en economische ontwikkelingen [in steden zich blijven] voordoen. In de grote steden dreigen werkloosheid, gebrek aan leefbaarheid en het wegtrekken van bedrijvigheid elkaar te versterken. [...] De (internationale) concurrentie van de steden staat onder druk".⁶⁷

Bovendien zijn er tegenstrijdige ontwikkelingen gaande. Enerzijds leidt de groei van suburbane gebieden door een hogere mobiliteit en een stijgend energieverbruik tot de aantasting van het milieu buiten de steden. Landelijke gebieden dreigen door

toenemende verdichting hun aantrekkingskracht voor het rustige wonen in het groen te verliezen. Anderzijds bedreigt de verdichting van de bebouwing en de toenemende menging van woon- en werkfuncties in de stad de kwaliteit van woonmilieus daar. Men noemt dit ‘de paradox van de compacte stad’ (Nota SV 1997:5,6).

Herstructurering van naoorlogse wijken is een onderdeel van het beleid gericht op stedelijke vernieuwing. “...Het is een opgave, gericht op vergroting van de differentiatie van woon- en werkmilieus, daar waar de woonkwaliteit en de leefbaarheid onder druk staan. Het behelst dan ook meer dan de aanpassing van de woningvoorraad en de directe woonomgeving. Ook infrastructuur, groenvoorzieningen, bedrijvigheid en overige voorzieningen binnen de wijk komen bij herstructurering aan de orde” (Nota SV 1997:51).

In de nota worden betrokken partijen één voor één genoemd. Overheid, bewoners, marktpartijen en corporaties zijn de spelers. Iedere speler krijgt een rol toegewezen die men zou moeten vervullen tijdens het proces van vernieuwing. De gemeente is de regisseur, de corporaties zijn verantwoordelijk voor het daadwerkelijk aanpassen van hun bezit om de bewoners passende huisvesting bieden. De overheid moet investeringen van marktpartijen stimuleren. Prestatieafspraken tussen corporaties en gemeenten, gematigde huurstijgingen en een beroep kunnen doen op het Centrale Fonds Volkshuisvesting (CFV) zijn de aangewezen middelen om herstructurering uit te kunnen voeren (Nota SV 1997:79-82).

In 2000 werd de ‘Wet Stedelijke Vernieuwing’ gepubliceerd. Hierin verplicht de overheid zich een investeringsbudget (ISV) ter beschikking te stellen voor onder andere de herstructurering van naoorlogse wijken. Artikel 1. – 1. a) van de Wet legt het kader van stedelijke vernieuwing vast: “...op stedelijk gebied gerichte inspanningen die strekken tot verbetering van de leefbaarheid en veiligheid, bevordering van een duurzame ontwikkeling en verbetering van de woon- en milieukwaliteit, versterking van het economisch draagvlak, bevordering sociale samenhang, verbetering van de bereikbaarheid, verhoging van de kwaliteit van de openbare ruimte of anderszins tot structurele kwaliteitsverbetering van dat stedelijke gebied” (VROM 2000).

Bijlage B Het begrip wonen: 'Avoir des relations charnelles'⁶⁸

In veel schriftelijke bronnen die over herstructurering gaan, wordt opgemerkt dat naoorlogse woningen niet meer van deze tijd zijn. Dat betekent dat de kijk op wonen en woningen is veranderd. Om te achterhalen wat er is veranderd, heb ik de definities van wonen en woningen onderzocht die zijn opgeschreven in verschillende encyclopedieën vanaf 1873 tot heden.

TABEL 8 GEKOZEN ENCYCLOPEDIËN

JAAR VAN UITGAVE	SOORT ENCYCLOPEDIË
1873	Grand Dictionnaire Universel du 19eme siècle
1910	Encyclopaedia Britannica
1912	Winkler Prins' Geïllustreerde Encyclopedie
1932	Wasmuths Lexikon der Baukunst
1954	Winkler Prins
1955	Chambers's Encyclopaedia
1979	Meyers Enzyklopädisches Lexikon
1982	Encyclopaedia Americana
1983	Encyclopædia Universalis

Opvallend is dat definities die tussen 1873 tot aan de Tweede Wereldoorlog zijn gepubliceerd de nadruk leggen op de relatie tussen mens en huis. Het huis biedt bescherming aan de mens en de oprichting van een huis is menseigen. De mens is de bouwmeester van zijn eigen onderkomen. Daarnaast speelt de component tijd een rol. Het huis is een permanente en geen tijdelijke verblijfsplaats.

Omschrijvingen die na de Tweede Wereldoorlog zijn gepubliceerd, benoemen andere aspecten zoals de relatie tussen de indeling van een woning (plattegrond) en de samenstelling van het gezin. Het type woning dat een gezin heeft, is afhankelijk van diens middelen van bestaan, de smaak, de gezinsgrootte, enz. Men wijst duidelijk op een groeiende welvaartstaat waarin de woning een product is dat - onder andere - via de overheid wordt toebedeeld. Verdeling, vorm en juridische grenzen van een woning worden belangrijke thema's om het recht op een woning in praktijk te

brengen. Daarnaast bepaalt de technische ontwikkeling van bouwmaterialen de vorm en constructie van bouwblokken en woningen.

Al met al worden er fysieke, functionele, sociale, sociaal-ruimtelijke en juridisch-economische aspecten genoemd. Als men alle aspecten op een rij zet en in één beschrijving stopt, zou een definitie van wonen en de woning kunnen luiden:

Een woning biedt bescherming aan mensen. Een woning bestaat uit muren, dak, deur en raam (fysiek). Men woont in ruimten die niet zijn bestemd voor kerkelijke, niet-kerkelijke of bedrijfstype functies (functioneel). Wonen en het maken van woningen is menseigen. Wonen betekent het zich eigen maken van ruimte voor een langere periode. Mensen die op de ene of andere manier een sociale relatie met elkaar hebben, willen blijkbaar met elkaar wonen (sociaal). Een huis is het basiselement voor de straat, het dorp en de stad. Vorm en constructie hangt af van het klimaat, beschikbare materialen en de cultuur (sociaal-ruimtelijk). Ieder mens heeft een recht op wonen. De definitie van woonruimte ligt bij de overheid (juridisch-economisch).

Tegen mijn verwachting in gaat - op één na - geen enkele encyclopedie in op de vraag wat de bezigheid 'wonen' eigenlijk is. Wél geeft men aan wat wonen niet is: geen kerk, geen gemeentehuis, geen bedrijf. De Franse encyclopedie van 1873 maakt een aanduiding, namelijk 'avoir des relations charnelles', zinnelijke verhoudingen met elkaar hebben, heeft met wonen te maken. In encyclopedieën vóór 1920 is dit de enige aanwijzing op intimiteit, met andere woorden op het privé-domein. De scheiding tussen openbaar en privé-gedrag wordt verder nergens omschreven, ook de concrete basisbezigheden van het wonen: eten, slapen, lichaamshygiëne, intimiteit, recreëren, etc. worden niet genoemd. Dit zou twee dingen kunnen betekenen: de dingen die men binnenshuis deed - het privé-domein - waren taboe, of men heeft geen scheiding tussen privé en openbaar leven gevoeld of aangebracht. Het niet benoemen van activiteiten binnenshuis zou te maken kunnen hebben met het feit dat de schrijvers het privé-domein ook privé wilden houden. De schrijvers van de definities - het zijn allemaal mannen - hebben de relaties tussen mensen van één huishouden en hun activiteiten niet ter discussie

gesteld. In hoeverre geen scheiding tussen privé en openbaar domein werd gevoeld, kan ik niet steekhoudend beargumenteren. Daarvoor zijn meer bronnen nodig dan de encyclopedieën.

Concluderend stel ik vast dat aan de definities van wonen en de woning een wederkerige afhankelijkheid tussen individu en samenleving ten grondslag ligt. Enerzijds de individuele, fundamentele behoefte om een dak boven het hoofd te hebben en anderzijds de maatschappelijke productie en verdeling van woningen.

Bijlage C Betrouwbaarheid en validiteit

Bij kwalitatief sociologisch onderzoek speelt, net als bij een kwantitatieve methode, de betrouwbaarheid en validiteit een rol. Een onderzoek is betrouwbaar als de conclusies tevens geldig zijn buiten de steekproefpopulatie. Vaak is de betrouwbaarheid van een onderzoek hoger hoe groter de gemeten populatie is (wet van de grote getallen $> n = 400$). Een onderzoek is valide als men daadwerkelijk datgene heeft gemeten wat men wilde meten: de werkelijkheid wordt door de meetinstrumenten goed afgebeeld.

Bij de analyse van tekstdocumenten moet worden beseft dat teksten een afspiegeling van de werkelijkheid zijn en niet de werkelijkheid zelf. Dat betekent dat een tekstdocument, net als een afgenomen interview, per definitie een interpretatie van de auteurs van bepaalde informatie is. Door de grote hoeveelheid teksten die ik analyseer, kan ik de subjectiviteit van de auteurs enigszins onderscheppen. Ik ontdek door de analyse van meerdere artikelen over hetzelfde thema rederneerpatronen. De auteurs van de artikelen kunnen doorgaans onder een bepaald 'rederneerpatroon' worden gerangschikt. Het feit dat ik na het lezen van ongeveer de helft van de artikelen geen principieel nieuw patroon meer tegenkom - dus verzadiging plaatsheeft - is een aanwijzing dat het aantal bronnen voldoende groot is.

De reikwijdte van de inhoudelijke conclusies is strikt genomen beperkt tot de steekproefpopulatie. Generalisering door statistische berekening is niet betrouwbaar omdat het aantal tekstdocumenten te klein is. Bovendien is de onderzoeksopzet kwalitatief van aard.

Desondanks ben ik van mening dat conclusies, gebaseerd op de empirische analyse, wél verder reiken dan de steekproefpopulatie. Het scala van artikelen van professionals uit 2002 is nogal breed. Vooral als we kijken naar de instituten waarvoor zij werken, vertegenwoordigen zij het grootste gedeelte van aanwezige kennis en richtinggevend onderzoek op het gebied van herstructurering. Dat is een aanwijzing dat de gevonden meningen als representatief kunnen worden beschouwd. De onderzochte deskundigen kunnen worden beschouwd als ‘opinion leaders’.

Zorgvuldige categorisering van variabelen waarborgt de validiteit van de inhoudsanalyse. De keuzes zijn voor derden inzichtelijk en herhaalbaar. In het ideale geval zijn de variabelen éénduidig en elkaar uitsluitend. Bij een inhoudsanalyse kunnen tekstfragmenten echter een verwijzing naar twee of meer variabelen tegelijkertijd bevatten. Het tekstfragment ‘Tegelijkertijd mag van bewoners worden verwacht dat zij verder kijken, rekening houden met anderen en nadenken over hoe hun wereld er over tien jaar uit ziet’ past bijvoorbeeld onder variabele “uitspraken over toekomst en maakbaarheid” én onder variabele “beeld over bewoners en hun relatie tot andere partijen”. In dit soort gevallen heb ik ten eerste de tekstfragmenten onderzocht in relatie tot de hoofdlijnen van het gehele artikel om er achter te komen wat de schrijver wil benadrukken. Ten tweede heb ik het tekstfragment altijd maar onder één variabele opgenomen zodat het niet dubbel weegt in de analyse van het gehele artikel. Een verdere aanwijzing dat de gekozen variabelen ook daadwerkelijk de inhoud van de tekst operationaliseren, is het feit dat 72% van de cellen van de datamatrix gevuld zijn.

Nederlands koophuis is royaal, ruim, luxueus

Van onze verslaggever
AMSTERDAM

Wie nietsvermoedend op makelaarsite Funda bladert door de ruim 81 duizend te koop staande huizen, moet wel concluderen dat de berichten over de problemen op de woningmarkt schromelijk overdreven zijn. Nederland staat namelijk, als we Funda mogen geloven, boordevol pareltjes van woningen.

Volgens het Utrechtse communicatiebureau Sabel zijn de termen 'royaal' en 'ruim' verreweg de meest gebruikte omschrijvingen voor te koop staande woningen. Sabel turfde eind december het woordgebruik van 150 woningomschrijvingen op Funda. En wat blijkt: de makelaars zijn uitermate scheutig met vleende kwalificaties voor de huizen die zij proberen te verkopen.

Zo trof Sabel in 150 advertenties maar liefst 233 keer (oftewel 1,6 keer per woning) het woord

Toptien van makelaarstermen

Aantal keren genoemd in 150 advertenties

1. Royale	233
2. Ruime	222
3. Luxe	139
4. Moderne	128
5. Goede	120
6. Fraaie	102
7. Bijzondere	96
8. Mooie	69
9. Steervolle	61
10. Rustige	50

060104 © de Volkskrant, Bron: Sabel

'royaal' aan, en 222 maal (1,5 keer per woning) de omschrijving 'ruim'. Die termen zijn vooral in trek als de gehele woning of de woonkamer aangeprezen wordt ('royale tussenwoning met ruime woonkamer'). Verder liggen woningen vrijwel zonder uitzondering in 'karakteristieke' en 'gezellige' buurten, en is er aan 'authentieke details' geen gebrek.

De Volkskrant, d.d. 6 januari 2004.

VOETNOTEN

⁶⁶ Een beleidsnota is een schriftelijk document waarin bepaalde maatschappelijke problemen, beleidsmatige doelstellingen en middelen, in kaart zijn gebracht. De beleidsvorming is eraan voorafgegaan, waarbij meestal verschillende adviezen van belangengroepen en externe organen in de beleidsnota zijn verwerkt. In het geval van de Nota Stedelijke Vernieuwing dienden de adviezen van de Rijkscommissie van de Volkshuisvesting (RCV), de VROM-raad en de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) als onderlegger voor de tekst van de nota.

⁶⁷ Nota Stedelijke Vernieuwing (SV), p.5

⁶⁸ een zinnelijke relatie hebben.